

Masarykova univerzita
Fakulta sociálních studií
Katedra environmentálních studií

Diplomová práce

**Časové perspektivy a jejich vazba na
proenvironmentální postoje a chování**

Bc. Renata Svobodová

Vedoucí práce: PhDr. Jan Krajhanzl, PhD.

Brno 2015

Počet slov základního textu práce (včetně poznámek) je 26 207.

Prohlašuji, že jsem tuto práci vypracovala samostatně a použila pouze uvedené zdroje.

V Brně, dne 11. prosince 2015

Renata Svobodová

PODĚKOVÁNÍ

V první řadě děkuji PhDr. Janu Krajhanzlovi, Ph.D. za vedení mé diplomové práce, za všechny podnětné konzultace a komentáře.

Mgr. Janu Urbanovi, Ph.D. děkuji za ochotné a čtené konzultace výzkumného designu, analýzy a interpretace dat. Za pomoc během analýzy dat děkuji také Mgr. Zdeňce Geršlové.

Za důkladné komentáře k jednotlivým kapitolám děkuji kolegům z diplomového semináře.

Díky patří i mým kamarádům za zpětnou vazbu k dotazníku a všem čtyř stům respondentům, kteří ho vyplnili. Dotazník by se však nedostal k tolika lidem nebýt Adama Reka, jenž mi pomohl s jeho propagací, za což mu děkuji.

Za přečtení celého textu a upozornění na gramatické chyby a záludnosti děkuji Dášce Loubalové.

Katce Prajznerové patří dík za konzultaci překladů škál z angličtiny.

Děkuji své rodině za podporu během celého studia, zvláště svým rodičům, kteří mi vštípili orientaci na budoucí časovou perspektivu.

Velký dík patří Radkovi Svobodovi za trpělivou podporu a za jeho analytické myšlení, bez kterého by analýza dat probíhala mnohem pomaleji.

ANOTACE

Hlavním tématem této diplomové práce je vztah časových perspektiv a proenvironmentálních postojů a chování. Podle Zimbarovy a Boydovy teorie časových perspektiv kategorizují lidé události do různých typů kognitivních časových rámců (tzv. časových perspektiv). Každý člověk přitom upřednostňuje určité časové perspektivy, čímž vytváří svůj jedinečný způsob vnímání času. V teoretické části práce představuji základní pojmy (proenvironmentální postoje, chování a časové perspektivy) a hledám jejich propojení v environmentalistické literatuře i empirických studiích. Vlastní výzkum, zaměřený na vztahy mezi jednotlivými druhy časových perspektiv a proenvironmentálními postoji a chováním, pak vychází z rešerše předchozích studií. Výzkum byl realizován na vzorku (n = 397) české populace ve věku 13–77 let prostřednictvím on-line dotazníku. Všechny použité škály dosáhly dostatečných až vysokých hodnot reliability. Korelace a analýza rozptylu odhalily mezi proměnnými dva silnější a statisticky signifikantní vztahy, které jsou však v rozporu s aplikací teorie časových perspektiv. Z výzkumu vyplývá, že teoreticky očekávané vztahy mezi proměnnými v daném vzorku neexistují. V diskuzní části práce rozebírám možné důvody tohoto závěru a nastiňuji cesty, kudy by se mohly ubírat další výzkumy.

Klíčová slova

Časové perspektivy, teorie časových perspektiv, proenvironmentální postoje, proenvironmentální chování, Zimbardo Time Perspective Inventory, Transcendental-Future Time Perspective Inventory, General Ecological Behavior.

ABSTRACT

The main topic of this thesis is the relation between time perspectives and proenvironmental attitudes and behavior. According to the Time Perspective Theory, people categorize events into different cognitive time frameworks (so called time perspectives). Each person tends to emphasize some of these time perspectives over others and thus create his or her unique approach to time perception. In the theoretical part of the thesis, I present the basic concepts (proenvironmental attitudes, behavior and time perspectives). I also examine the possible interconnections among these concepts in both theoretical and empirical sources. In my primary research, I focus on the relations between different types of time perspectives, proenvironmental attitudes and behavior. The research is based on previous studies and reflects their findings. The research was conducted on a sample (n = 397) of the Czech population between 13–77 years of age, and it was carried out through an on-line survey. All of the scales that were used reached satisfactory or high reliability values. Correlation and analysis of variance revealed two significant relations, but these relations were in contradiction with application of the Time Perspective Theory. The research shows that the expected relations between the variables do not exist in this sample. In the discussion part of the thesis, I deal with the possible reasons for this result. I also offer recommendations for future research.

Keywords

Time perspectives, Time Perspective Theory, environmental attitudes, proenvironmental behavior, Zimbardo Time Perspective Inventory, Transcendental-Future Time Perspective Inventory, General Ecological Behavior.

OBSAH

1. ÚVOD	8
1.1 Výzkumný cíl a otázka	9
1.2 Metody a struktura práce	10
2. TEORETICKÁ ČÁST	11
2.1 Proenvironmentální postoje a chování	11
2.1.1 Proenvironmentální postoje	11
2.1.2 Proenvironmentální chování	12
2.1.3 Modely proenvironmentálního chování.....	13
2.1.4 Campbellovo paradigma	16
2.2 Časové perspektivy podle Philipa Zimbarda a Johna Boyda.....	18
2.2.1 Orientace na minulost	20
2.2.2 Orientace na přítomnost	22
2.2.3 Orientace na budoucnost.....	25
2.2.4 Ideální časová orientace.....	29
2.3 Vnímání času a proenvironmentální postoje a chování v environmentalistické literatuře	31
2.3.1 Výzvy k rychlosti i zpomalení	31
2.3.2 Minulost idealizovaná, inspirující a zapsaná v nás	33
2.3.3 Myslet na budoucnost	35
2.4 Výzkumy vazby mezi časovou orientací a proenvironmentálními postoji a chováním.....	39
2.4.1 Výzkumy konceptu zvažování budoucích důsledků	39
2.4.2 Výzkumy časových perspektiv podle Zimbarda a Boyda	45
2.4.3 Shrnutí dosavadních výzkumů a jejich limitů.....	46
3. EMPIRICKÁ ČÁST	49
3.1 Předmět a cíl výzkumu	49

3.2 Výzkumné otázky a hypotézy	50
3.3 Design výzkumu	52
3.4 Výzkumný vzorek	53
3.5 Použité metody	55
3.5.1 Metody měření proměnných.....	55
3.5.2 Metody statistické analýzy dat.....	61
3.6 Výsledky.....	63
3.6.1 Korelace.....	64
3.6.2 Analýza rozptylu (ANOVA)	67
3.6.3 Další použité metody	67
3.7 Diskuze	68
3.7.1 Časové perspektivy a celkové ekologické chování	69
3.7.2 Časové perspektivy a environmentální znepokojení.....	71
3.7.3 Celkové ekologické chování a environmentální znepokojení.....	72
3.7.4 Limity výzkumu a další možnosti bádání	73
4. ZÁVĚR.....	75
Seznam schémat, grafů a tabulek	77
Jmenný index.....	78
Bibliografie.....	82
Přílohy.....	89

1. ÚVOD

Mnoho dnešních environmentálních problémů má podobu konfliktu zájmů mezi jednotlivcem na jedné straně a širší skupinou lidí či přírodou na straně druhé. Vyvolávají rozpor mezi touhami jednotlivce po spokojeném, komfortním a společensky uznávaném životě a potřebami lidstva a stavem přírody. Tyto situace, kdy má uspokojování zájmů jednotlivce negativní vliv na zájmy celé skupiny, se nazývají sociální dilemata (např. Schultz a Kaiser 2012: 567) či kolektivní sociální pasti (Platt 1973). Jedním z druhů sociálních dilemat je čerpání přírodních zdrojů, jak jej popisuje známá metafora tragédie obecní pastviny, kterou popularizoval Garrett Hardin (1968). Můžeme si však představit i jiné situace: změnu klimatu, znečišťování, zastavování úrodné půdy a další. Většina těchto situací nemá pouze sociální dimenzi, avšak zahrnuje také dimenzi časovou – jedná se o konflikty mezi krátkodobým či okamžitým prospěchem jednotlivce a dlouhodobými negativními důsledky pro lidstvo a přírodu (Khachatryan a kol. 2013; Joireman a kol. 2004; Milfont a Demarque 2015).¹

Časový aspekt je přítomen nejen v procesu, jakým způsobujeme environmentální problémy, ale také v jejich charakteru – některé neodráží důsledky našeho jednání okamžitě, vznikají dlouhodobě až plíživě. Typickým příkladem environmentálního problému s časovou dimenzí je změna klimatu: vzniká dlouhodobě a ohrožuje nejen nás, ale i další generace.²

Můžeme tedy předpokládat, že součástí některých proenvironmentálních postojů (viz definici v kapitole 2.1.2) je nejen ohled na blaho přírody a druhých lidí, ale i na jejich prospěch v budoucnosti. Se solidaritou s dalšími generacemi pracuje nemálo autorů i koncept trvalé udržitelnosti a podle některých k environmentální etice i chování neodmyslitelně patří (viz kapitolu 2.3.3).

Ačkoli je studium proenvironmentálních postojů a chování v centru zájmu ekopsychologie, environmentální i ochránářské psychologie (Schultz a Kaiser 2012), až v nedávné době začala být zkoumána otázka, zda je nějak ovlivněno „myšlením

¹ Khachatryan a kol. (2013) vidí v environmentálních sociálních dilematech tři dimenze: sociální, časovou a biosférickou – „zájmy“ přírody.

² K časovému aspektu změny klimatu viz například zprávu *Americké Psychologické Asociace* (APA 2010: 24–25).

v dlouhodobé perspektivě“ či obecněji vnímáním času (viz kapitolu 2.4). Mohou někteří lidé tíhnout k proenvironmentálním postojům a chování proto, že jsou schopni či navyklí uvažovat v delším časovém kontextu?

K zodpovězení nám mohou pomoci psychologové Philip Zimbardo a John Boyd a jejich teorie časových perspektiv. Podle této teorie lidé kategorizují události do odlišných časových perspektiv, což se projevuje na jejich každodenním rozhodování. Zimbardo a Boyd vymezují celkem šest základních časových perspektiv,³ přičemž lidé často tíhnou k jedné či několika z nich a jiné upouštějí. Tím vzniká jejich charakteristická „časová orientace“ – relativně stabilní osobnostní rys, jenž je formován sociálními a kulturními vlivy.⁴

Od devadesátých let, kdy Zimbardo a Boyd představili světu teorii časových perspektiv, se těší velkému výzkumnému zájmu, čemuž napomáhá i existence jednotného dotazníku pro jejich měření (Zimbardo a Boyd 1999). Výzkumy mají široký tematický záběr⁵ a ukazují, že vnímání času má vliv na nejrůznější oblasti života (viz kapitolu 2.2). Podle Zimbarda je časová perspektiva dokonce jedním z nejsilnějších faktorů ovlivňujících lidské chování (Stolarski a kol. 2015: 1).⁶

1.1 Výzkumný cíl a otázka

Navzdory tomu, že Zimbardo a Boyd předpokládají, že časové perspektivy mají vliv i na proenvironmentální chování (Zimbardo a Boyd 2010: 154), zatím se tomuto tématu věnovalo pouze málo autorů (viz kapitolu 2.4). Proto je cílem této diplomové práce zjistit, jaká je vazba mezi časovými perspektivami a proenvironmentálními postoji a chováním. Mým záměrem není zkoumání *vlivu* časových perspektiv na proenvironmentální postoje a chování, pouze *možného vztahu* či *vazby* mezi nimi. Hlavní výzkumná otázka tedy zní: Jaká je vazba mezi časovými perspektivami a proenvironmentálními postoji a chováním?

³ Základní časové perspektivy jsou tyto: minulá pozitivní a negativní, přítomná hedonistická a fatalistická, budoucí a transcendentálně budoucí.

⁴ Podrobněji se časovými perspektivami zabývám v kapitole 2.2.

⁵ Výzkumy se týkají například psychologických charakteristik osobnosti, zdravotního či rizikového chování a uplatňují se nejen v psychologii, ale i v personalistice, klinické oblasti, koučování a dalších.

⁶ Jak si všímá Stolarski a kol. (2015: 1), jedná se o zajímavé tvrzení vzhledem k tomu, že časová perspektiva je osobnostní charakteristikou, a Zimbardo je známý pro důraz, jenž klade na sociální faktory ovlivňující chování (viz např. Zimbardo 2014).

1.2 Metody a struktura práce

Struktura práce odráží postup a metody, které používám. Nejdříve stručně vymezuji klíčové pojmy (proenvironmentální postoje a chování), přičemž vycházím ze základní ekopsychologické, sociálně, environmentálně a ochranářsky psychologické literatury. Poté představuji teorii časových perspektiv, jak ji formulovali Zimbardo a Boyd. Následně v environmentalistické literatuře sleduji, zda byly proenvironmentální postoje, chování a časové perspektivy již na teoretické rovině propojeny. V další kapitole se věnuji rešerši výzkumů, které se zabývaly sledovaným vztahem. Na konci teoretické části shrnuji zásadní nedostatky studií a mezery ve zkoumání tohoto tématu.

Na základě teoretických kapitol formuluji cíl, otázky a hypotézy vlastního kvantitativního výzkumu, jímž se zabývám v empirické části práce. Metodologické aspekty výzkumu důkladněji rozebírám v kapitolách 3.1–3.5.

2. TEORETICKÁ ČÁST

2.1 PROENVIRONMENTÁLNÍ POSTOJE A CHOVÁNÍ

2.1.1 Proenvironmentální postoje

Podle definice Eagly a Chaiken (1998: 269, citované například Bohnerem 2006: 283 či Výrostem 2014: 127) je postoj „psychologická tendence vyjádřená hodnocením určité entity s určitou mírou souhlasu či nesouhlasu“.⁷ Základním rysem postojů je tedy jejich hodnotící charakter, jedná se o hodnocení určité věci, lidí, situace aj. Postoje jsou podle psychologů zvláště důležité pro rozhodování, protože pomáhají lidem kategorizovat věci na – zjednodušeně řečeno – dobré a špatné, libé a nelibé (Aronson a kol. 2013; Baumeister a Bushman 2014). Kromě toho zastávají také jiné funkce, například přispívají k sebevyjádření, sebehodnocení či vytváření vlastní identity (Nakonečný 2009). Postoje jsou zčásti zakotveny v lidských genech (kvůli jejich propojení s geneticky ovlivněným temperamentem a jinými osobnostními charakteristikami), avšak ve větší míře jsou formovány sociálně (Aronson a kol. 2013: 166) a mohou se tedy měnit.⁸

Podle tzv. tříkomponentového modelu postojů rozlišujeme tyto složky postojů: kognitivní, afektivní a konativní. Kognitivní složka postoje je založena na informacích a přesvědčeních o daném objektu, afektivní vychází z emocí či hodnot a konativní složka je vytvářena na základě chování (Aronson a kol. 2013: 166–169). Kromě těchto částí postojů jsou rozlišovány také různé typy postojů, například centrální (vztahující se k významným objektům) a okrajové (týkající se méně významných objektů) či explicitní (uvědomělé, pojmenované) a implicitní (nevědomé, nekontrolované; Aronson a kol. 2013: 169–170; Nakonečný 2009: 235). Jak jednotlivé složky postojů, tak odlišné postoje k určitým objektům, se vyznačují různou mírou konzistence, přičemž člověk spíše tíhne k vytváření vnitřní soudržnosti (Nakonečný 2009: 236–237).

⁷ Tato definice je typická pro současné nejrozšířenější pojmání postojů, jelikož klade důraz na jejich vyjádření skrze určité hodnocení. Nejedná se však o jediný způsob, jakými jsou postoje chápány; viz kapitolu 2.1.4 o Campbellově paradigmatu.

⁸ O faktorech ovlivňujících změnu postojů píše přehledově např. Aronson a kol. (2013: 170-184), populárněji Cialdini (2012) či Gálik (2012).

Různé definice environmentálních postojů se liší (mimo jiné) ve vymezení objektu, k němuž se vztahují: může se jednat o přírodu a životní prostředí nebo o její/jeho ochranu. Environmentální postoje jsou například definovány jako „psychologická tendence vyjádřená hodnocením přírodního prostředí surčitou mírou libosti či nelibosti“ (Milfont a Duckitt 2010: 80; objektem postojů je zde příroda) nebo jinde jako „soubor přesvědčení, afektů a záměrů k chování, které jedinec zastává, pokud jde o environmentální aktivity a záležitosti“ (Schultz a kol. 2004: 31; zde jsou objektem aktivity týkající se přírody či životního prostředí). Proenvironmentální postoje⁹ pak označují „jedincův zájem o fyzické prostředí jako o něco, co je hodno ochrany, porozumění a zlepšování“ (Gifford 2007: 61). Gifford a Sussman (2012: 65–66) přidávají k definici proenvironmentálních postojů kromě zájmu o životní prostředí ještě „starost o environmentální záležitosti“.

Vědci se zabývají také tím, jaké faktory ovlivňují proenvironmentální postoje, jsou jimi například: věk, gender, socioekonomický status, bydlení ve městě či na vesnici, náboženství, politické preference, vzdělání, hodnoty, osobnostní charakteristiky a další (viz Gifford a Sussman 2012: 67–71).

2.1.2 Proenvironmentální chování

Odpověď na otázku, co konkrétně znamená proenvironmentální chování, není tak jednoznačná, jak by se mohlo zdát. Environmentální chování je takové, které jakýmkoli způsobem ovlivňuje životní prostředí a přírodu (Gatersleben 2012: 133). Tímto vágním vymezením však můžeme popsat téměř všechna chování, proto se pro chování, které má pozitivní vliv na životní prostředí či přírodu, používá pojem proenvironmentální (*proenvironmental*). Schultz a Kaiser (2012: 557) upozorňují, že označení chování jako proenvironmentální je historicky a kulturně podmíněné – například to, co se nám v současnosti a v naší společnosti jeví jako proenvironmentální, může být v budoucnu označeno za škodlivé. Proenvironmentální chování je také možné vymezit pouze

⁹ Někde jsou označovány pouze jako „environmentální postoje“. V této práci se budu držet označení „proenvironmentální postoje“, protože jej považuji za přesnější. Pojem „environmentální postoje“ totiž může představovat shrnující označení pro jakékoli postoje k životnímu prostředí, kdežto „proenvironmentální“ v sobě již nese pozitivní konotace. (Podobně je to i s environmentálním vs. Proenvironmentálním chováním, viz další kapitulu.)

v porovnání s jinými možnými způsoby chování (Schultz a Kaiser 2012: 557).¹⁰ Tento pojem je tedy relativní, bez jasně daného „proenvironmentálního standardu“.

Ve studiu proenvironmentálního chování existují dva základní přístupy: orientace na dopad chování a na záměr chování. Na základě rozdílnosti těchto přístupů můžeme definovat proenvironmentální chování jako takové, které co nejméně škodí životnímu prostředí nebo mu dokonce prospívá (avšak nemusí být motivováno environmentálními záměry), nebo mu cíleně *chce* prospívat (Gatersleben 2012: 132–133; Schultz a Kaiser 2012: 557–559). Takovéto záměrné chování motivované ochranou životního prostředí pak můžeme označit jako proenvironmentální jednání (Krajhanzl 2015: 119).

2.1.3 Modely proenvironmentálního chování

Na proenvironmentální chování působí mnoho faktorů, jež můžeme obecně rozdělit na vnější (z prostředí) a vnitřní (osobnostní; Krajhanzl 2015: 121–122). Environmentální a ochránářská psychologie se zabývá možnostmi predikce proenvironmentálního chování na základě jeho modelů – ty však pracují převážně s vnitřními faktory. Nejpoužívanějšími modely¹¹ jsou: teorie plánovaného chování (*Theory of Planned Behavior*, TPB) od Iceka Ajzena (1991) a Sternova teorie hodnot–přesvědčení–norem (*Value-Belief-Norm Theory* VBN; Stern 1999, 2000), která vychází ze starší teorie aktivace norem (*Norm-Activation Theory*, NAT) podle Schwartze a Howarda (1981).

Z metaanalýz (Bamberg a Möser 2007; Klöckner 2013) vyplývá, že mezi klíčové faktory ovlivňující proenvironmentální chování patří: záměr takto se chovat, postoj k danému chování, povědomí o environmentálních problémech, znalost následků chování, osobní a sociální normy, vnímaná kontrola nad chováním a zvyk.

Teorie plánovaného chování

Teorie plánovaného chování (TPB) je zřejmě nejznámější a nejpoužívanější teorií, jež se osvědčila v mnoha výzkumech proenvironmentálního chování (Klöckner 2013: 1029;

¹⁰ Například jízda na kole je v porovnání s jízdou autem proenvironmentálním chováním. Avšak jízda autem se může jevit jako proenvironmentální, pokud volím mezi autem a letadlem.

¹¹ Klöckner (2013: 1029) uvádí, že zhruba čtyři z pěti zdrojů, ze kterých vychází ve své metaanalýze, používají minimálně jeden z těchto modelů proenvironmentálního chování.

Aronson a kol. 2013: 185).¹² Jejím základním stavebním kamenem je záměr provést konkrétní chování (Ajzen 1991). Záměr, který přímo ovlivňuje chování, představuje motivační faktory, vůli vynaložit určité úsilí potřebné pro dané chování. Na záměr mají vliv tři faktory (viz schéma č. 1). Zprv je to postoj k určitému chování, jenž vyjadřuje všechna přesvědčení o daném chování a jeho důsledcích spolu s jejich hodnocením. Postoj tedy určuje, zda je člověk tomuto chování příznivě či nepříznivě nakloněn. Záměr je dále ovlivněn subjektivní normou: přesvědčením o postoji osob, které jsou pro jedince důležité, a jeho ochotou vyhovět těmto sociálním očekáváním. Posledním faktorem, který má vliv jak na záměr, tak i přímo na chování, je vnímaná kontrola nad daným chováním. Shrnuje jedincovo přesvědčení o jeho schopnostech a možnostech zvládnout konkrétní chování. Všechny tyto faktory jsou subjektivní, jedná se o jedincova významná přesvědčení.¹³

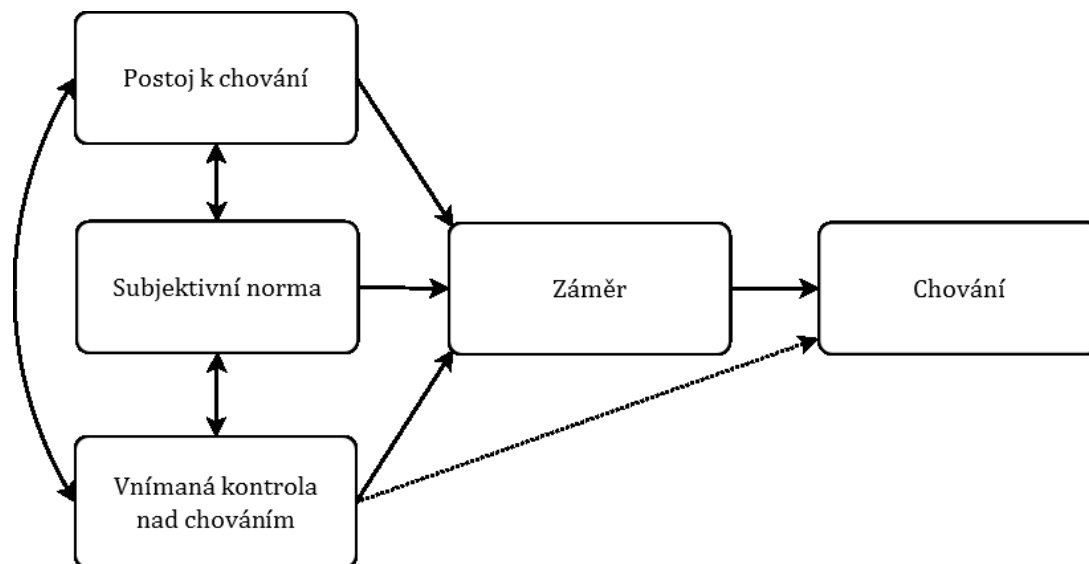

Schéma č. 1: Model teorie plánovaného chování (Ajzen 1991: 182).

TPB se stala teoretickým základem pro mnoho výzkumů proenvironmentálního chování, avšak má své slabiny. Podle Klöcknera například podceňuje morální aspekty proenvironmentálního chování (Klöckner 2013: 1029). Kritici této teorie zmiňují její přílišné spoléhání na racionální rozhodování jedince a upozadování afektivních a kognitivních vlivů na chování (Ajzen 2011: 1115–1116). Jak podotýká Ajzen (2011:

¹² Metaanalýza 185 studií zjistila, že TPB vysvětluje až 27 % variací v chování (Baumeister a Bushman 2014: 255).

¹³ Ajzen (1991: 189) tvrdí, že chování je určováno přesvědčeními relevantními pro dané chování. Nazývá je „významná přesvědčení“ a jsou podle něj předchůdci jednotlivých faktorů předpovídajících chování (postojů, norem a vnímané kontroly). Například subjektivní norma je ovlivněna jedincovým významným přesvědčením o tom, zda pro něj důležité lidi schvalují či neschvalují dané chování (Ajzen 1991: 195).

1116), tvůrce tohoto modelu, TPB je zaměřena zvláště na předpovídání chování jasně zaměřeného na určitý cíl, k němuž jedinec dospěje vědomým procesem rozhodování – nepředpokládá však, že by toto rozhodování bylo založeno na čistě racionálních základech.

Díky tomuto zaměření je TPB dobře aplikovatelná na namáhavé proenvironmentální chování (Steg a Nordlund 2012: 192). Bývá kombinována i s jinými modely nebo je rozšiřována o jednotlivé faktory, například morální normy či zvyk.

Teorie hodnot–přesvědčení–norem

Teorie hodnot–přesvědčení–norem (*Value-Belief-Norm Theory*, VBN) byla představena Sternem a kol. (1999) jako teorie vysvětlující neaktivistické proenvironmentální chování. Podobně jako teorie aktivace norem, ze které čerpá, tvrdí VBN, že osobní norma přímo ovlivňuje proenvironmentální chování. Oproti teorii aktivace norem však VBN popisuje kauzální řetězec pěti proměnných vedoucích k chování (Stern 1999 a 2000; viz schéma č. 2). Na začátku stojí hodnoty ovlivňující obecný ekologický světonázor,¹⁴ ten ústí v povědomí o situaci, v níž se určitý problém nachází,¹⁵ a vnímanou vlastní zodpovědnost vypořádat se s touto situací. Všechny tyto faktory pak mají vliv na osobní normy, které určují rozhodnutí pro chování.

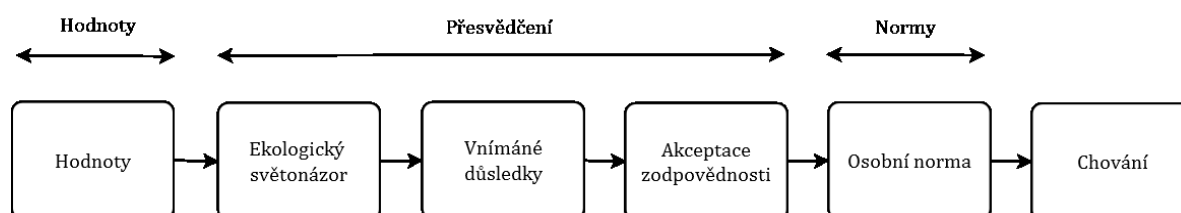

Schéma č. 2: Model teorie hodnot–přesvědčení–norem (Stern 2000: 412).

Slabina tohoto modelu spočívá podle Klöcknera (2013) v přílišném důrazu na morální aspekty chování. Sám Stern dodává, že jeho teorie VBN není vyčerpávajícím modelem, ale hodí se spíše pro vysvětlení „obecné predispozice“ k proenvironmentálnímu chování (Stern 2000: 413) nebo pro jednodušší nenáročná chování (Steg a Nordlund 2012: 192).

¹⁴ Je měřen pomocí *Nového ekologického paradigmatu (New Ecological Paradigm)*, které je často používáno pro zjišťování obecných environmentálních postojů.

¹⁵ Touto situací Stern myslí nepříznivé podmínky, ve kterých se nachází to, co je jedinci drahé. Osobní zodpovědnost je pak rozhodnutí zmírnit tuto hrozbu (Stern 2000: 413).

2.1.4 Campbellovo paradigma

V této diplomové práci se zabývám jak postoji, tak chováním. Vztah mezi nimi však není tak jednoznačný, jak by se mohlo zdát – vzájemná vazba bývá slabá (Aronson a kol. 2013; Baumeister a Bushman 2014). Tato inkonzistence je důležitým sociálně psychologickým tématem: Proč se lidé nechovají podle svých postojů, tedy hodnocení určitých věcí či situací?¹⁶ Obhájci důležitosti postojů zdůrazňují, že při předpovídání chování je nutné brát v potaz specifické postoje (ne obecné) a jejich sílu. (Na tomto předpokladu konkrétních postojů stojí i TPB.)

Výše zmíněné modely proenvironmentálního chování pracují s typickým oddělením postojů od chování, přičemž předpokládají, že postoje určitým způsobem ovlivňují chování. Jiným přístupem je znovu nalezené Campbellovo paradigma, jehož základy položil Donald Campbell již před padesáti lety. Nyní je znovu oživeno v pracích Floriana Kaisera a Katarzyny Byrka (2015; spolu s Hartigem 2010). Podle tohoto přístupu nejsou postoje a chování oddělené, jedná se o dvě strany téže mince, kterou představuje tzv. osvojená behaviorální dispozice (*acquired behavioral disposition*; Kaiser a kol. 2010). Mezi postoji a chováním podle nich není kauzální vztah, jak předpokládá většina ostatních teorií. Postoj je jimi chápán jako latentní „dispozice k chování“, která se projevuje v konkrétních činech a hodnotících výrocích (Kaiser a kol. 2010: 352). Postoj tak můžeme rozpoznat i z chování. Oproti tomu dle klasických teorií je postoj nepozorovatelný, projevující se pouze oceněním a hodnocením.

Campbellovo paradigma vysvětluje chování dvěma hlavními faktory: osobní dispozicí (postojem) a námahou provést konkrétní chování. K určitému cíli (například ochraně přírody) můžeme přiřadit soubor všech chování, která se k tomuto cíli vztahují, a seřadit je podle jejich náročnosti. Síla postoje se pak pozná podle náročnosti chování – čím větší jsou překážky a vydaná námaha nutná pro určité chování, tím silnější musí být jedincův postoj, aby se takto choval (Kaiser a Byrka 2015: 13).

Campbellovo paradigma se tak od ostatních teorií neliší jen přístupem ke vztahu postojů a chování, ale i v jednodimenzionálním pojetí chování. Tvrdí totiž, že nejrůznější proenvironmentální chování (třeba jízda na kole, vegetariánství, stavba pasivního domu

¹⁶ Jedná se o značně obsáhlou problematiku, na níž navazuje množství teorií, pojednávám zde o ní pouze stručně, jelikož to není předmětem této práce.

či účast na demonstraci) se stejným cílem (ochrana přírody) můžeme seřadit a zahrnout do jedné skupiny, přičemž se liší pouze svou náročností. Podle Gatersleben (2012: 138) má tento jednodimenzionální přístup k proenvironmentálnímu chování jednu výhodu: můžeme jednoduše zhodnotit, kdo se chová více a kdo méně proenvironmentálně. Není však slučitelný s jinými multidimenzionálními teoriemi, které předpokládají, že různá chování jsou motivována odlišnými faktory (Gatersleben 2012: 138–139).

2.2 ČASOVÉ PERSPEKTIVY PODLE PHILIPA ZIMBARDA A JOHNA BOYDA

Vnímání času není v sociálních vědách a filosofii nové téma, ačkoli se ocitalo spíše na okraji bádání, zvláště v psychologii. Znamý psycholog Philip Zimbardo se otázkou času zabýval více než dvacet let a na základě této dlouhodobé práce vytvořili spolu s psychologem Johnem Boydem vlastní model časových perspektiv, které podle nich hrají klíčovou roli v konstrukci psychologického času.¹⁷ z pestré historie studia času se přitom odvolávají na Josepha Nuttina, Willy Lense a Kurta Lewina, jednoho ze zakladatelů sociální psychologie, a jeho model životního prostoru (*life space model*), do něhož Lewin zahrnul vliv minulosti a budoucnosti na aktuální chování a jako první definoval časovou perspektivu (Zimbardo a Boyd 1999; Stolarski a kol. 2015: 4). Lewin pojímá časovou perspektivu jako „totalitu jedincových pohledů na jeho psychologickou budoucnost a psychologickou minulost, které existují v daném čase“ (Lewin 1951: 75). Zimbardo a Boyd posouvají definici časové perspektivy takto:

„Časová perspektiva je často nevědomý proces, během kterého je kontinuální proud osobních a sociálních prožitků přidělen do časových kategorií neboli časových rámců, jež pomáhají dávat těmto událostem řád, koherenci a význam“ (Zimbardo a Boyd 1999: 1271).

Časová perspektiva reflektuje postoje, přesvědčení a hodnoty, které člověk zaujímá k času (Zimbardo a Boyd 2010: 52). Jedná se o neintuitivní kognitivní proces (Stolarski a kol. 2015: 6–7). Podle Zimbarda a Boyda je toto vnímání času zásadní osobnostní charakteristikou, která je pro každého člověka jedinečná a je základem pro některé jiné psychologické procesy či postoje (Zimbardo a Boyd 2010). Jak rozvedu dále, časová perspektiva má vliv mimo jiné na každodenní rozhodování a chování, formování cílů, očekávání vývoje událostí, mezilidské vztahy či celkový životní styl.

Důležitým závěrem, ke kterému Zimbardo s Boydem došli, je to, že časová perspektiva je naučená. Vnímání času je formováno mnoha sociálními a kulturními faktory, například výchovou v rodině, vzděláním, náboženstvím či sociální třídou¹⁸ (Zimbardo a Boyd 1999: 1272). Jedná se sice o relativně stabilní charakteristiku, avšak

¹⁷ Kromě časových perspektiv je vnímání času určováno také emočním stavem člověka a tempem života v jeho okolí a v komunitě, v níž se nejčastěji pohybuje (Zimbardo a Boyd 2010: 12).

¹⁸ „Sociální třída přispívá k utváření časové perspektivy a je také jejím důsledkem. Orientace na budoucnost je prerekvizitou pro členství ve střední třídě“ (Zimbardo a Boyd 2010: 101). Naopak přítomná časová perspektiva je typická pro nižší sociální třídy (Zimbardo a Boyd 2010: 101).

není vrozená a dá se jí tedy manipulovat. Změna může být jak dlouhodobá (dána určitou životní situací, jako například odchodem z práce, nebo vědomou snahou o změnu), tak krátkodobá (například vlivem použití drogy).¹⁹

Časovou perspektivu určitého člověka si můžeme představit jako jedinečné brýle, jimiž se dívá na svět a pomocí nichž kategorizuje události do kognitivních časových rámců. Skrze tyto brýle člověk vnímá skutečnost podle toho, jaké časové rámce u něj převládají. Zimbardo a Boyd definují šest základních časových perspektiv: minulou pozitivní (*past-positive*), minulou negativní (*past-negative*), přítomnou hedonistickou (*present-hedonistic*), přítomnou fatalistickou (*present-fatalistic*), budoucí (*future*) a transcendentálně budoucí (*transcendental-future*; Zimbardo a Boyd 1999). Kromě těchto perspektiv se autoři zmiňují také o holistické přítomnosti (*holistic present*), kterou však v kontextu Západních společností považují za spíše ojedinělou.

Minulost, přítomnost a budoucnost mezi sebou „neustále bojují“, protože zaměříme-li se na jednu perspektivu, ostatní jsou upozaděny (Stolarski a kol. 2015: 7). Lidé tak často kladou důraz na určitou perspektivu. Pokud se u někoho stane zvykem upřednostňovat ve většině situací jednu časovou perspektivu, pak se jedná o kognitivně časovou předpojatost (Zimbardo a Boyd 1999: 1272). Tato předpojatost může vést k omezenému či vyloženě škodlivému chování v určitých situacích. Ideálem je naopak vyvážené používání jednotlivých typů časových perspektiv, tedy adekvátní „přepínání“ mezi nimi podle dané situace (viz kapitolu 2.2.4).²⁰

Pro měření časové perspektivy vytvořili Zimbardo a Boyd (1999) dotazník *Zimbardo Time Perspective Inventory (ZTPI)*, který obsahuje 56 položek rozdělených do pěti škál měřících jednotlivé časové perspektivy. Respondenti jsou tázáni, nakolik je pro ně daný výrok charakteristický a odpovídají na pětistupňové Likertově škále (1 = velmi

¹⁹ Příkladem, který ilustruje, že vnímání času ovlivňuje chování a zároveň se jím může do určité míry manipulovat (dát do popředí jednu z perspektiv), je známý experiment sociálních psychologů Johna Darleyho a Dana Batsona (např. Zimbardo a Boyd 2010: 15–16). Ti požádali studenty-seminaristy, aby si připravili výstup na téma podobenství o milosrdném Samaritánovi. Jedné skupině seminaristů sdělili, že jejich proslav měl již před chvílí začít, a to v jiné budově. Druhá skupina měla do prezentace dostatek času. Seminaristi po osamělé cestě do druhé budovy „náhodou“ narazili na kašlajícího muže, který očividně potřeboval něčí pomoc. Ti, kteří nespěchali, ve většině případů muži pomohli. Avšak seminaristi v „časovém presu“, orientováni na budoucnost, se v 90 % případů u muže nezastavili.

²⁰ Vrátím se k příkladu v předchozí poznámce: budoucí orientace spěchajících seminaristů není sama o sobě špatná – díky ní chtějí začít včas a jednají tak vlastně zodpovědně. Když však mýjeli muže v nouzi, měla v situaci převládnout přítomná perspektiva („tady a teď pomohu“) a zastínit tak budoucí orientaci na cíl („musím stihnout svůj výstup“).

necharakteristické, 5 = velmi charakteristické). Tvorba dotazníku je spojena s vývojem celé teorie, která je založena na teoretických analýzách, fokusových skupinách, zpětné vazbě od participantů či respondentů, opakované faktorové analýze a dalších postupech (Zimbardo a Boyd 1999). Počet časových perspektiv nebyl dán předem, vyplynul až z faktorové analýzy charakteristických výroků použitých v dotazníku (Zimbardo a Boyd 1999: 1273). Zimbardo a Boyd (1999) důkladně popsali tvorbu dotazníku i průběh zkoumání jeho reliability²¹ a validity²², přičemž se podle nich jedná o reliabilní a validní nástroj (Zimbardo a Boyd 1999: 1284). Transcendentální budoucí časová perspektiva se měří ve zvláštním dotazníku *Transcendental-Future Time Perspective Inventory* (TFTPI), jenž byl autory také shledán reliabilním²³ (Boyd a Zimbardo 1997). Obě metody popíši důkladněji v kapitole 3.5.1.

Teorie časových perspektiv je postavena na desítkách studií, které se zabývaly vztahem mezi časovými perspektivami a nejrůznějšími demografickými i psychologickými charakteristikami (empatie, trpělivost, emoční inteligence a další) a chováním (zdravotní, rizikové, spotřební a jiné).²⁴ Následující popis jednotlivých časových perspektiv vychází ze Zimbardova a Boydova (1999, 2010) shrnutí těchto výzkumů.

2.2.1 Orientace na minulost

Člověk s minulou časovou perspektivou nejedná pouze podle aktuálních impulzů, nýbrž je významně ovlivňován vzpomínkami a minulými zkušenostmi. Zimbardo a Boyd zdůrazňují, že se nejedná o „objektivní minulost“, mnohem důležitější je pro člověka vlastní interpretace minulých událostí (Zimbardo a Boyd 1999, 2010). Právě tato

²¹ Zimbardo a Boyd provedli např. test-retestový odhad reliability, jenž zjišťuje „míru shody výsledků při opakovaném měření týchž osob tímtež testem“ (Ferjenčík 2000: 200). Koeficienty test-retestové reliability pro škály měřící jednotlivé časové perspektivy se pohybovaly v rozsahu od 0,70 do 0,80 (což se považuje za přijatelný výsledek). Položková reliabilita a vnitřní konzistence testu byla měřena Cronbachovým alfa, tento koeficient se u jednotlivých škál nacházel v rozmezí od 0,74 do 0,82 (doporučován je výsledek nad 0,70).

²² Konvergentní a diskriminační validita byla zjišťována pomocí dvanácti zavedených psychologických testů měřících různé psychologické konstrukty (např. agrese, deprese, sebeúctu a další). Tyto testy byly respondentům dány spolu se ZTPI. Autoři poté sledovali, zda a jak byly dané psychologické konstrukty navázány na jednotlivé časové perspektivy. Výsledky byly konzistentní s teorií časových perspektiv (Zimbardo a Boyd 1999: 1277).

²³ Reliabilita byla měřena Cronbachovým alfa (0,87) a test-retestovým odhadem reliability (0,86; Boyd a Zimbardo 1997: 116).

²⁴ Většina autorů zkoumala korelace mezi jednotlivými perspektivami (měřenými pomocí ZTPI) a daným tématem. Přehlednou tabulku jednotlivých výzkumů prezentuje například Stolarski a kol. (2015: 521–538).

konstrukce minulosti ovlivňuje skrze časovou perspektivu lidské myšlení, rozhodování a chování v přítomnosti. Na základě charakteru interpretace toho, co se událo, pak Zimbardo a Boyd rozlišují dvě minulé časové perspektivy: pozitivní a negativní.

Minulá pozitivní časová perspektiva

Pozitivní vnímání minulosti je součástí ideální časové perspektivy, protože slouží jako stabilní odrazový můstek pro řešení aktuálních problémů i pro plánování. Projevuje se i v prožívání přítomnosti, a to například skrze pocit vděčnosti (Zimbardo a Boyd 2010: 88). Pozitivní přístup k minulosti dává člověku vědomí kontinuity vlastního života. Minulost dodává lidem, u kterých toto vnímání času převládá, pocit bezpečí a jistoty (Zimbardo a Boyd 2010: 94; 297). To se projevuje také v plánování budoucnosti, která se díky pozitivní interpretaci minulých zkušeností jeví předvídatelněji (Zimbardo a Boyd 2010: 95).

Lidé s minulou pozitivní časovou perspektivou se většinou nepouštějí do rizikových situací, což však může vést až k přílišnému uzavírání se novým věcem. Stinnou stránkou této časové perspektivy je tedy možná averze vůči změnám a touha po statu quo za každou cenu (Zimbardo a Boyd 2010: 95). Druhým problémem může být upnutí se na minulost a ztráta zájmu o budoucí vývoj událostí, což však představuje větší riziko u minulé negativní časové perspektivy (viz dále).

Jak může vypadat typický zástupce člověka, u něhož převládá minulá pozitivní časová perspektiva?²⁵ Pro názornější představu jsem vytvořila imaginární osobnost, Pomněnku.²⁶ Pomněnka působí na ostatní jako spokojená, vyrovnaná a přátelská žena, vždyť i ona sama ostatním tvrdí, že se cítí šťastná. Pomněnka si váží sama sebe, myslí převážně pozitivně a nemá sklony k depresím. Je klidná (o agresivitě u ní ani nemůže být řeč) a nežene se do žádných novot. Spolu s manželem vychovávají dvě děti, ke kterým Pomněnka přistupuje s trpělivostí jí vlastní. Ráda jim vypráví příběhy o svém dětství, které považuje za idylické. Užívá si malé rodinné tradice i velké sešlosti, jež se zápalem pořádá. Pomněnka se s radostí přehrabuje starými fotkami a obecně má ráda věci, které už něco zažily. Čte historické romány a občas ji přitom přepadne nával sentimentálních pocitů. Je kreativní a ráda tvoří.

²⁵ U každého typu časové perspektivy popíši osobu, u níž daná perspektiva extrémně převládá. Tyto popisy slouží k plastičtější ilustraci charakteristických rysů perspektiv, které vychází ze studií, jejichž závěry publikovali Zimbardo a Boyd (převážně 2010, popřípadě 1999).

²⁶ Charakteristika Pomněnky vychází ze Zimbarda a Boyda (1999: 1275; 2010: 61–62, 65–68, 86–87, 326–327), kromě informace o počtu dětí, zálibě ve fotkách a románech (ty slouží jako doplnění popisu).

Minulá negativní časová perspektiva

Minulá negativní časová perspektiva je pravým opakem minulé pozitivní. Vše dobré, co přináší pozitivní vnímání minulosti (základ pro rozhodování o budoucnosti, pocit vděčnosti, bezpečí a jistoty aj.), lidem s negativní perspektivou chybí. Jak jsem zmínila výše, ani zde nemusí jít o objektivně prožité negativní zkušenosti z minulosti, nýbrž o jejich interpretaci jako negativní.

Lidé negativně konstruuující minulost se mohou uzavřít a mít potíže jak s prožíváním přítomnosti, tak s plánováním budoucnosti či zvažováním důsledků svého jednání. Jsou náchylnější k depresím a rizikovému chování, jako například ke krádežím (Zimbardo a Boyd 2010: 86-87). Minulá negativní časová perspektiva je Zimbardem a Boydem hodnocena jako veskrze problematická, není proto součástí ideálního vnímání času (viz kapitolu 2.2.4).

Opět si pomohu příkladem osobnosti, u níž extrémně převládá negativní interpretace minulosti.²⁷ Norbert je uzavřeným mužem, který na ostatní nepůsobí příliš přátelsky a předvídatelně, protože člověk u něj nikdy neví, kdy vybuchne. Norbert opravdu nemá mnoho přátel. Bývá vznětlivý a občas i agresivní. Necítí se šťastně, což přičítá zvláště svým předchozím negativním zkušenostem. Někdy jej dokonce přepadne stav úzkosti či deprese. Když na něj negativní vzpomínky drtivě dolehnu, neúspěšně je přebijí například hraním her na počítači nebo na automatech. Norbertovo sebevědomí je značně pošramocené. Svou budoucnost nevidí nijak růžově – ostatně, už má své zkušenosti, které mu velí zůstat opatrný k očekávání světlých zítřků.

2.2.2 Orientace na přítomnost

U přítomné časové perspektivy rozlišujeme dva základní druhy, hedonistickou a fatalistickou, a dále pak holistickou, přičemž s posledně zmíněnou Zimbardo a Boyd příliš nepracují. Ačkoli se od sebe zásadně liší, některé charakteristiky mají společné. Vnímání času, ve kterém dominuje přítomnost, se od minulého a budoucího liší svou bezprostředností. Na rozhodování, myšlení či chování lidí s přítomnou časovou perspektivou nemají vliv ani minulé zkušenosti a události, ani zvážení důsledků do budoucna, zásadní roli hrají pouze přítomné smyslové, biologické a sociální impulzy z okolí. Tento způsob jednání je založen na rozhodnutí „zdola“ (vlivy okolí a aktuálních

²⁷ Popis Norberta vychází ze Zimbarda a Boyda (2010: 62–63, 65–68, 86–87, 326–327). Jediná nepodložená informace je to, že se jedná o muže.

potřeb) a stojí tak v protikladu k rozhodování „shora“, které je charakteristické pro minulou a zvláště budoucí časovou perspektivu (Zimbardo a Boyd 1999: 1272).

Lidé orientovaní na přítomnost nejednají podle předpokládaných důsledků dané aktivity, nepoužívají kauzální myšlení, což jim může podstatně ztížit život v současné Západní společnosti, například studium či profesní růst (Zimbardo a Boyd 2010: 100–101). Tento způsob myšlení má vliv také na náchylnost přítomně orientovaných k rizikovému chování nejrůznějšího druhu. Výzkumy již prokázaly vztah mezi touto perspektivou a závislostí na drogách, alkoholu a tabáku (Keough a kol. 1999) či rizikovým řízením (Zimbardo a kol. 1997). Lidé, u nichž převládá přítomná časová perspektiva, si navíc mnohdy nejsou vědomi problémů, které svým jednáním způsobují, a proto je ani nejsou schopni řešit (Zimbardo a Boyd 2010: 289).

Podle Zimbarda a Boyda začínají všichni lidé jako děti s přirozenou orientací na přítomnost, avšak u některých tato časová perspektiva přetrvává i do dospělosti (Zimbardo a Boyd 2010: 99). Většinou se tak stává u lidí z nižších sociálních tříd nebo u méně vzdělaných, protože právě škola je jedním z míst, kde si děti a dospívající mohou osvojit budoucí časovou perspektivu (Zimbardo a Boyd 2010).

Přítomná hedonistická časová perspektiva

Lidé s hedonistickou časovou perspektivou „žijí přítomností“, přičemž aktivně vyhledávají aktivity, které jim způsobují potěšení, a vyhýbají se naopak tomu, co způsobuje bolest, je komplikované, nudné či jinak nepříjemné (Zimbardo a Boyd 2010: 106). Jednají podle jednoduchého motto: „Je-li mi to příjemné, pak to dělám“ (Zimbardo a Boyd 2010: 63). Lidé s touto časovou perspektivou konají pouze takové aktivity, které se vyplatí ihned nebo v blízké budoucnosti. Intenzivní prožívání přítomnosti nemusí vést pouze k typicky „labužnickým“ potěšením, ale například i k estetickému ocenění přírody (Zimbardo a Boyd 2010: 119–120).

Toto neustálé vyhledávání stimulů a neschopnost brát v potaz důsledky vlastního chování může vyústit v závislosti (ostatně drogy navozují i umocňují přítomnou orientaci), nemoci (například v důsledku nezdravého stravování či nechráněného sexuálního styku a střídání partnerů) či emoční nestabilitu (Zimbardo a Boyd 2010). Přítomná hedonistická časová perspektiva má tedy jak své klady (schopnost „žít tady

a teď“), tak záporny, proto je v ideální časové orientaci přítomna ve středně silné podobě (viz kapitolu 2.2.4).

Typickým zástupcem extrémní orientace na hedonistickou přítomnost je další imaginární muž, Herbert.²⁸ Vždy módně oblečený Herbert má 21 let, a ačkoli ho právě vyhodili z vysoké školy („Měl jsem lepší věci na práci než je učení,“ říká beze studu), je se svým životem spokojený. Vždyt si skvěle užívá. Herbert má spoustu kamarádů a nesmí chybět na žádném večírku, kterých se hojně účastní. Rád zkouší nové věci a aktivity. Nemá stabilní partnerku, ale je sexuálně velmi aktivní. Je jen málo druhů drog, alkoholu a sexuálních poloh, které ještě nevyzkoušel. Herbert zásadně nenosí hodinky a chodit pozdě patří k jeho životnímu stylu stejně, jako krabice od jídla z fast foodu a prázdné láhve od piva u jeho nevyneseného koše. Herbert přímo srší energií, je kreativní a často cvičí, i když nikdy nevydržel dělat nějaký sport dlouhodobě. Herbert je hrdým vlastníkem sportovního auta, kterým jezdí vždy rychleji, než je na daném místě povoleno. Občas má pocity úzkosti a deprese, které však s dalším zážitkem odeznívají. Nemá žádné plány do budoucna a o důsledcích svých rozhodnutí příliš nepřemýšlí. Žije prostě tady a teď.

Přítomná fatalistická časová perspektiva

Fatalistická perspektiva má s hedonistickou společnou orientaci na přítomnost a tendenci k rizikovému chování, avšak motivy „fatalistů“ a „hedonistů“ jsou diametrálně odlišné. „Hedonista“ tak jedná kvůli touze po potěšení, „fatalista“ naopak kvůli přesvědčení, že na jeho skutcích nezáleží. Lidé s fatalistickou perspektivou jsou sice také zakotveni v přítomnosti, avšak ta není plná potěšení a zážitků, nýbrž beznaděje, cynismu či letargie (Zimbardo a Boyd 1999, 2010). Věří, že jsou vláčeni osudem, který určuje běh jejich života více než důsledky jejich vlastních skutků. Přítomná fatalistická časová perspektiva se často objevuje u lidí žijících v problematických podmínkách, například u sociálně vyloučených, kteří si postupně osvojí tuto „naučenou bezmocnost“ (Zimbardo a Boyd 2010: 107–109).

Je-li fatalistická časová perspektiva dominantní perspektivou, má negativní vliv na psychické i fyzické zdraví. Člověk, který věří, že na důsledcích jeho činů nezáleží, si může lehce osvojit nezdravé návyky (Zimbardo a Boyd 2010: 105-106). Přítomnou fatalistickou perspektivu bychom mohli očekávat například u starších lidí, kteří celý život žijí na okraji společnosti, avšak Zimbardo a Boyd dokládají (2010: 108), že se tato

²⁸ Herbertův život je popsán na základě Zimbarda a Boyda (2010: 63, 65–68, 105–107, 326–327). Informace, které nevycházejí z výzkumů, jsou tyto: je muž, nevynáší odpadkový koš, nevydrží u jedné sportovní disciplíny a vlastní sportovní auto (tendence k riskantní jízdě je však podložena výzkumem Zimbarda a kol. 1997).

orientaci vyskytuje i u studentů. Fatalistická orientace je veskrze problematická, proto se v ideálním mixu perspektiv nevyskytuje (viz kapitolu 2.2.4).

Ilustrativní osobou, u níž převládá tato časová perspektiva, je Franz.²⁹ Ačkoli má Franz teprve osmnáct let, stihl toho vyzkoušet již hodně. Jeho životním mottem je věta „Co se má stát, to se stane“ (Zimbardo a Boyd 2010: 64). Franz bydlí s rodiči v chudé části města. i když má málo peněz, často vysedává v místním baru a neváhá se pouštět do tvrdých drog. Však peníze vždy nějak sežene, i kdyby měl sem tam něco ukrást. Franz nemá mnoho kamarádů, zřejmě proto, že je uzavřený, náladový a nesnesitelně cynický. Často trpí pocity úzkosti a depresi. Je skálopevně přesvědčen, že nic, co udělá, nemá smysl či reálný dopad. Rozhodně by o sobě neřekl, že se cítí šťastný.

Holistická přítomná časová perspektiva

Zimbardo a Boyd věnují této časové perspektivě jen minimum prostoru a nezahrnuli ji ani do dotazníku ZTPI, protože podle nich není v Západní společnosti běžná. Ačkoli patří mezi perspektivy orientované na přítomnost, je od hedonistické i fatalistické diametrálně odlišná. Nevnímá čas lineárně (minulost – přítomnost – budoucnost). Holistická „absolutní“ přítomnost obsahuje a propojuje jak minulost, tak budoucnost v jeden stav „přítomné pozornosti“ či „mindfulness“ (Zimbardo a Boyd 2010: 110). Tato časová perspektiva je podporována praktikováním meditací a bývá propojena s buddhismem (Zimbardo a Boyd 2010: 109-110).

2.2.3 Orientace na budoucnost

Podobně jako minulost, ani budoucnost není nikdy prožívána přímo, vždy se jedná o její interpretaci (Zimbardo a Boyd 2010: 137). Zimbardo a Boyd definují dva typy orientace na budoucnost: budoucí a transcendentálně budoucí časovou perspektivu. Obě mají společnou jednu charakteristiku, která je pro tuto práci zásadní: lidé orientovaní na budoucnost jsou schopni vzdát se přítomného potěšení, pokud očekávají větší odměnu později (Zimbardo a Boyd 1999, 2010).

²⁹ Popis Franzovy osobnosti je podložen závěry z knihy Zimbarda a Boyda (2010: 64, 65–68, 105–107, 326–327), kromě informace, že bydlí s rodiči a je muž.

Budoucí časová perspektiva

Lidé, u nichž převládá tato časová perspektiva, jsou orientováni na budoucí cíle a odměny, jsou uvědomělí a zvažují důsledky svých činů. Díky schopnosti překonat své aktuální potřeby jsou tito lidé odolnější vůči tzv. sociálním pastem (Zimbardo a Boyd 2010: 153–154; viz úvod, str. 8). Tento způsob časové orientace často ústí v osvojení si například následujících chování: konzumace zdravého jídla, pravidelné cvičení, pečlivé rozvržení denního programu, zodpovědnost, dodržování termínů aj. (Zimbardo a Boyd 2010). Setkají-li se na budoucnost orientovaní lidé s určitým problémem, pak většinou promyslí strategii, vše naplánují a efektivně problém vyřeší (Zimbardo a Boyd 2010: 150). Nedílnou součástí této časové perspektivy je schopnost dívat se do budoucna s nadějí, s očekáváním pozitivních budoucích výstupů na základě aktuálního jednání. Tato naděje je však zároveň reálná – na budoucnost orientovaní lidé si stanoví splnitelný cíl a usilovně pracují, aby jej dosáhli (Zimbardo a Boyd 2010: 152).³⁰

Extrémní upřednostňování budoucí časové perspektivy však sebou nese i negativa. Usilovná práce a urputná snaha dosáhnout vytyčených cílů často vede k upozadování aktivit, které pro cíl nejsou přímo potřebné, jako například spánek a odpočinek, setkání s přáteli či čas strávený s rodinou (Zimbardo a Boyd 2010: 157–160). Průvodním jevem budoucí časové perspektivy bývá také stres. Dalšími možnými negativními důsledky jsou neschopnost užít si přítomný okamžik a úzkost z budoucnosti (Zimbardo a Boyd 2010: 210).

Navzdory těmto negativním aspektům je budoucí perspektiva nedílnou součástí ideální časové orientace (viz kapitolu 2.2.4). Na tendenci k nekriticky pozitivnímu přístupu k orientaci na budoucnost upozorňuje Carelli a kol. (2015).³¹ Tito autoři tvrdí, že budoucí časová perspektiva podle Zimbarda a Boyda by se spíše měla nazývat „pozitivní budoucí“ a konfrontují ji s „negativní budoucí“. Člověk upřednostňující negativní pohled na budoucnost se jí obává, naplňuje ho úzkostí a nejistotou – může se jednat až o fenomén „budoucí úzkosti“ (Carelli a kol. 2015: 88). V environmentálním

³⁰ Zimbardo a Boyd shrnují tento přístup následovně: „[Na budoucnost orientovaní lidé] Ví, že musí pracovat, aby se jejich přání stala skutečností a že disciplína a někdy i oprávněné utrpení jsou nutné, aby se dostali tam, kde chtějí být“ (Zimbardo a Boyd 2010: 152).

³¹ Domnívám se, že tento přístup inklinující k pozitivnějšímu hodnocení budoucí časové perspektivy může být ovlivněn také osobní charakteristikou Zimbarda a Boyda: u obou dominuje orientace na budoucnost (Zimbardo a Boyd 2010). Jelikož je tato časová perspektiva častá v akademické sféře, je možné, že je více autorů pracujících s konceptem časových perspektiv takto (nevědomě) předpojatých.

kontextu může být důležité, že lidé tíhnoucí k negativnímu nahlížení na budoucnost jsou pesimističtější k vyřešení globálních problémů a obávají se jich. Tito lidé si tedy uvědomují možné negativní scénáře budoucnosti a (více či méně efektivně) plánují, jak se jim vyhnout či přizpůsobit (Carelli a kol. 2015: 92). Zimbardo a Boyd určili několik faktorů, které přispívají k osvojení si budoucí časové perspektivy a opuštění „dětské“ přítomné.³²

Spolu s dalšími charakteristikami je zosobňuji v ženě jménem Barbora.³³ Má 35 let a s manželem mají jedno dítě (jehož početí bylo přesně naplánované). Ve svém zaměstnání zastává vysokou pozici, na kterou se dostala mimo jiné díky svým třem titulům. Barbora má svůj život pod kontrolou. Její každodenní rozvrh je precizně naplánovaný, večer si s radostí odškrtná zvládnuté úkoly v „to-do listu“. Pro lepší organizaci svých aktivit používá chytrý telefon. Pracuje vždy s nasazením až urputností a je proslulá dodržováním termínů. Na jejím zápěstí nikdy nechybí hodinky. Barbora odpočívá pouze v tu dobu, kdy si na to vyhradí čas v diáři. Když řeší nějaké dilema, napíše si seznam „pro a proti“ a podrobí jej důkladné rozvaze. Barbora má pár dobrých přátel, i když jim často s omluvným výrazem odřikává schůzky kvůli pracovním povinnostem. Na ostatní působí otevřeně, sebevědomě, energicky a kreativně. Barbora nikdy nemívala sklony k závislostem, ostatně na ně ani neměla čas.

Transcendentální budoucí časová perspektiva

Podobně jako lidé s dominantní budoucí časovou perspektivou i lidé s transcendentální perspektivou jsou zaměřeni na dosažení cílů, které mají přijít v budoucnosti. Mezi těmito perspektivami je však zásadní rozdíl: transcendentálně orientovaní lidé očekávají splnění cílů a následnou odměnu až po smrti. Transcendentální perspektiva je proto často navázána na různé formy religiozity či spirituality, které věří v posmrtný život a trest či odměnu za lidské jednání (Zimbardo a Boyd 1997; 2010: 173–177).^{34,35}

³² Mezi faktory, které přispívají k dominanci budoucí časové perspektivy, patří: život v mírném podnebném pásu; stabilní rodina, společnost a národ; protestantismus nebo židovství; vzdělání; raná a střední dospělost; zaměstnání; pravidelné používání technologií; úspěch; na budoucnost orientované modely; uzdravení z dětské nemoci a členství ve střední třídě (Zimbardo a Boyd 2010: 101, 140–145).

³³ Charakteristika Barbory je napsána na základě Zimbarda a Boyda (1999: 1275; 2010: 64, 65–68, 140–152, 157–160, 326–327), jedná se tedy o „pozitivně nahlíženou“ budoucí perspektivu. Jedinou nepodloženou informací je počet jejích dětí.

³⁴ Nadprůměrné výsledky v transcendentální časové perspektivě mají podle výzkumu Zimbarda a Boyda (2010: 173; seřazeno podle nejvyššího skóre): křesťané (kromě katolíků), jiná než tradiční velká náboženství, protestanti, muslimové a katolíci. Podprůměrných výsledků dosáhli: židé, buddhisté a lidé bez náboženského vyznání.

³⁵ V Bibli nalezneme mnoho příkladů této „posmrtné odměny“. Například: „Bohatým tohoto světa doporučuj, aby nesoudili povýšeně, neskládali svou důvěru v nejisté bohatství, nýbrž v Boha, jenž nás štědře zaopatruje vším, abychom toho užívali. Ať konají dobro, obohacují se dobrými skutky, rádi rozdávají, umějí se podělit; takto si nashromáždí pro budoucnost pevný základ, s nímž budou moci získat

Nenábožensky založení lidé s dominantní transcendentální perspektivou mohou výsledek svého snažení očekávat například za života svých potomků, popřípadě berou ohled obecněji na „další generace“ (Zimbardo a Boyd 2010: 180-181).³⁶ Inklinace k této perspektivě vysvětluje nejrůznější chování, která se mohou jevit iracionálně (například heroismus či sebevražedné atentáty), avšak z transcendentálního úhlu pohledu dávají smysl jako prostředek k dosažení posmrtných cílů (Boyd a Zimbardo 1997).

Od budoucí časové perspektivy se transcendentální odlišuje také trvalostí cílů – jelikož odměna má přijít až po smrti, „cíle mohou vytvářet nekonečnou motivaci“ (Zimbardo a Boyd 2010: 179). Lidé s dominantní transcendentální perspektivou jsou tak schopni přizpůsobit svá jednání opravdu dlouhodobým cílům, bez nároku na okamžité výsledky, což je důležité pro mnohá proenvironmentální chování. Tito lidé bývají také stabilní ve svých přesvědčeních, postojích a chování a dokáží velmi dobře snášet strádání či těžké životní situace (Zimbardo a Boyd 2010: 179-180). Dle amerického výzkumu se nejčastěji považují za šťastné a zdravé právě transcendentálně orientovaní lidé (Zimbardo a Boyd 2010: 327).

Orientace na tuto perspektivu má také svou stinnou stránku. Záleží totiž na přesvědčení transcendentálně orientovaných lidí o typech jednání, která je mají k posmrtné odměně dovést. Zimbardo a Boyd (2010: 162–172) dávají příklad sebevražedných atentátníků. Tato perspektiva se pak může stát společensky velmi problematickou, zvláště vzhledem k její stabilitě. Van Beek a Kairys (2015: 82) dokonce navrhují rozlišovat pozitivní a negativní transcendentální perspektivy podle toho, zda se lidé posmrtného života obávají nebo jej vnímají jako úlevu od bolestí života či prostor pro setkání se zemřelými blízkými.³⁷

Jelikož o vlastnostech a osobnostních charakteristikách transcendentálně orientovaných lidí toho víme podstatně méně,³⁸ profil imaginární osoby bude

pravý život“ (1. list Timoteovi 6, 17–19, překlad Jeruzalémské Bible). Nechybí v ní ani výzvy pro překonání pozemských strastí: „Neboť lehké soužení jednoho okamžiku nám chystá nadmíru velké množství slávy věčné, nám, kteří nehledíme na věci viditelné, ale na neviditelné; viditelné věci totiž jsou jen dočasné, neviditelné jsou věčné“ (2. list Korint'anům 4, 17–18, překlad Jeruzalémské Bible).

³⁶ Zimbardo a Boyd (2010: 180-181) udávají jako příklad známý zákon domorodého amerického kmene Irokézů, který bere v potaz vliv aktuálního jednání na sedm dalších generací.

³⁷ Nespecifikují však, jak přesně se tyto dvě dimenze transcendentální orientace odlišují či jak je můžeme měřit.

³⁸ Zimbardo a Boyd ani jiní vědci ji nepodrobili mnoha výzkumům. Od vydání Zimbardova a Boydova zásadního článku v roce 1997 se s touto perspektivou teoreticky téměř nepohnulo, kromě příspěvku Van Beeka a Kairyse (2015).

stručněji.³⁹ Tamara je žena ve středním věku, vdova, která žije se svými čtyřmi dětmi. Tamara je křesťankou, pravidelně se modlí a i s dětmi se účastní bohoslužeb. Není jí cizí půst a odříkání. Ačkoli prožila v životě již mnohá strádání, jako například smrt svého muže, na ostatní působí vyrovnaně, klidně a trpělivě. Sama sebe považuje za šťastnou a zdravou.

2.2.4 Ideální časová orientace

Dominuje-li v lidském vnímání času jedna či dvě perspektivy a ostatní jsou upozaděny, dochází ke kognitivně časové předpojatosti, jež zkresluje pohled na svět, rozhodování, přesvědčení a chování. Vzhledem k tomu, že vnímání času je naučené a dá se tedy změnit, Zimbardo a Boyd (2010) ukazují i cesty, jak překonávat konkrétní typ časové předpojatosti.⁴⁰

Cílem pak je ideální časová orientace, která harmonizuje extrémní jednotlivých perspektiv a ústí ve „flexibilní přepínání časových rámců mezi minulostí, budoucností a přítomností podle požadavků dané situace, posouzení zdrojů či osobního a sociálního zhodnocení“ (Zimbardo a Boyd 1999: 1272). Tento mix perspektiv je dle autorů „ideální“ vzhledem k psychickému i fyzickému zdraví jedince či jeho sociálním vztahům. Svůj závěr opírají o charakteristiky jednotlivých časových perspektiv, zatím se však jedná o teoretický konstrukt čekající na další prozkoumání.⁴¹ Stolarski a kol. (2015) shrnují dosavadní snahy o operacionalizaci této časové orientace, avšak ideální řešení zatím nebylo nalezeno – žádný tým autorů totiž nepracoval s dynamikou vhodného „přepínání“ mezi perspektivami, která je pro tuto harmonickou časovou orientaci klíčová (Stolarski a kol. 2015: 62).

³⁹ Popis Tamary vychází ze Zimbarda a Boyda (2010: 65–68, 172–180, 326–327, 336) a Boyda a Zimbarda (1997), kromě jejího věku, počtu dětí a toho, že je vdova. Informaci o jejím vdovství jsem však přidala proto, že transcendentálně orientovaní lidé se lépe vyrovnávají se smrtí blízkého (Zimbardo a Boyd 2010: 180).

⁴⁰ Celá kniha *The Time Paradox* (Zimbardo a Boyd 2010) je napsána populárně naučným stylem a její struktura vede čtenáře/ku k poznání vlastní časové orientace a k osvojení si takových praktik, jakými překoná potenciální extrémní tím, že se přiblíží ideální časové orientaci. Autoři proto věnují celou kapitolu konkrétním typům, jak této časové vyváženosti docílit (2010: 295–311).

⁴¹ Zimbardo a Boyd se (kromě teorie) opírají také o výzkum provedený spolu s deníkem *USA Today*, v němž 2060 respondentů vyplnilo dotazník ZTPI a odpovídalo na otázky týkající se jejich štěstí, fyzického zdraví aj. Závěry z tohoto výzkumu odpovídají mixu perspektiv v ideální časové orientaci (viz dále), jak je popsali Zimbardo a Boyd (2010: 322, 326–327). Stolarski a kol. (2015: 67) však volají po výzkumech propojujících ideální časovou orientaci s různými psychologickými testy zaměřenými na spokojenost, kvalitu života a další.

Všichni další autoři vycházejí ze Zimbardova a Boydova (2010: 297) popisu optimální časové orientace, v níž jednotlivé perspektivy působí takto: silně minulá pozitivní, středně silně budoucí a přítomná hedonistická, slabě minulá negativní a přítomná fatalistická. Tři silně působící perspektivy přitom vytvářejí rovnováhu mezi vzpomínkami na minulost, oceněním přítomnosti a reálným pohledem do budoucnosti. Autoři modelu to vyjadřují následovně: pozitivní minulá časová perspektiva poskytuje člověku kořeny, pocit kontinuity vlastního života, propojení s tradicemi či rodinou; přítomná hedonistická perspektiva dodává energii, radost ze života a smyslové ocenění přítomného okamžiku; budoucí perspektiva vše vyvažuje reálnou, nadějnou a optimistickou vidinou budoucnosti či vědomím vlastní schopnosti vypořádat se s překážkami a problémy (Zimbardo a Boyd 2010: 297–298).

Je zajímavé, že Zimbardo a Boyd nezahrnuli do ideálního vnímání času transcendentální budoucí perspektivu, navzdory jejich závěru: „Ať už je tato [transcendentální] časová perspektiva založena na náboženském přesvědčení nebo ne, data jasně ukazují, že má souvislost s pozitivními životními výsledky“ (Zimbardo a Boyd 2010: 336). Tato absence je dle mého názoru dána dvěma možnými příčinami. Jednou z nich je podstatně méně výzkumů, do nichž byla tato perspektiva zahrnuta, což může u autorů vyvolávat obezřetnost. Člověk si také zřejmě nemůže transcendentální perspektivu lehce osvojit jednoduchými metodami, jako je tomu u ostatních perspektiv, protože bývá propojena s vírou v posmrtný život (i když to není podmínkou).

2.3 VNÍMÁNÍ ČASU A PROENVIRONMENTÁLNÍ POSTOJE A CHOVÁNÍ V ENVIRONMENTALISTICKÉ LITERATUŘE

Poté, co jsem představila koncepty klíčové pro tuto práci (proenvironmentální postoje, chování a časové perspektivy), se v této kapitole zaměřuji na to, zda již někdo tyto koncepty na teoretické rovině propojil.⁴² V environmentalistické literatuře⁴³ jsem hledala zmínky o vztahu mezi vnímáním času a proenvironmentálními postoji či chováním. Ačkoli je otázka času zahrnuta do environmentálních témat poměrně často, nenarazila jsem na žádný text, který by se přímo zabýval hlavním tématem této práce. Také proto je tato kapitola záměrně stručná, jedná se pouze o nevyčerpávající přehled možných způsobů, jakými autoři propojují témata času a environmentálních otázek. Dále načrtávám propojení jednotlivých témat s teorií časových perspektiv, přičemž více prostoru úmyslně ponechávám environmentalistické literatuře a jejím autorům.

Tyto způsoby tematizace času v environmentalistické literatuře shrnuji do čtyř základních kategorií: rychlé jednání vzhledem k rozsáhlosti ekologické krize; zpomalení (ať už ve společenském makroměřítku, nebo na úrovni životního způsobu jednotlivců) a kritika rychlého tempa současné společnosti; idealizování minulosti, inspirace minulostí a důraz na pradávné genetické dispozice; jednání v dlouhodobé perspektivě a braní ohledu i na další generace. Největší prostor pak věnuji poslednímu tématu, protože je nejbližší teorii časových perspektiv.

2.3.1 Výzvy k rychlosti i zpomalení

V environmentalistické literatuře nalezneme jak výzvy k rychlé akci, tak ke zpomalení životního či společenského tempa.⁴⁴ První důraz na nutnost rychlého jednání dobře vystihuje název i sdělení textu Josefa Vavrouška *Závod s časem* (1996: 209; zvýraznění R. S.): dochází k „*rychle pokračující* destrukci přírody a životního prostředí člověka“, proto bychom měli jednat a přehodnotit základní vztahy v euroamerické civilizaci. Jinými

⁴² Empirickými výzkumy se budu zabývat v další kapitole 2.4.

⁴³ Vycházím z literatury, se kterou jsem se setkala během studia, z povinné četby k různým předmětům a státnicovým zkouškám. Jedná se tedy o skupinu environmentálně relevantních autorů (dle posouzení vyučujících na katedře environmentálních studií FSS MU).

⁴⁴ Tohoto často nereflektovaného rozporu si všímá Librová (2003: 119).

slovy tuto úzkost z rychlosti ekologických problémů vystihuje Erazim Kohák (2006: 150): „Žijeme po hodině dvanácté“. Podobně to vidí i zoocentricky orientovaný etik Peter Singer (1993), jenž tvrdí, že *rychle* potřebujeme environmentální etiku, ačkoli ta krystalizuje příliš *pomalou*. Lidské snahy o řešení či zmírnění environmentálních problémů jako by nestačily držet krok s ekologickou degradací.

Někteří biologové taktéž upozorňují na tempo, s jakým se prohlubuje ekologická krize, avšak jako protiklad neudávají neadekvátní reakci lidí, nýbrž pomalost přírody samotné, s jakou se s problémy vyrovnává. Například sociobiolog Edward O. Wilson zdůrazňuje ve své knize *Rozmanitost života* (1995) bezprecedentní rychlost, s jakou vymírají organismy, jež kontrastuje s pomalým tempem regenerace ekosystémů. Na podobný rozpor mezi „obežrelým chodem přírody“ a ekologickými změnami vyvolanými „prudkými a bezohlednými lidskými záležitostmi“ upozorňuje i bioložka Rachel Carson ve své známé knize *Mlčící jaro* (1996: 52–53).

Určitá rychlost je však nejen chtěná, ale i kritizovaná jako jeden z negativních jevů typických pro současné společnosti.⁴⁵ Zrychlování na společenské i individuální úrovni je spojeno s proměnlivostí a těkavostí, častým střídáním věcí či rychlým uspokojováním potřeb – to vše může vést k neenvironmentálnímu chování.⁴⁶ Kromě toho může uspěchané tempo života způsobovat bezmyšlenkovitost jednání a otupovat (sebe)reflexi, jak píše například etolog Konrad Lorenz (1990: 22): „Chvat dnešních dnů neponechává lidem čas na to, aby si předem promysleli a ověřili, co se chystají dělat. A pak jsou ještě naivně hrdi na to, že jsou muži činu, a zatím ve skutečnosti přírodu a sebe samé ničí“.⁴⁷ Lorenz (1990: 26–31) ve své známé knize dokonce zahrnuje „běh o závod se sebou samým“ mezi osm smrtelných hříchů moderní civilizace.

Onen „chvat dnešních dnů“ pak může vyhovovat lidem orientovaným na přítomnost. Zvláště pro lidi s dominantní hedonistickou přítomnou perspektivou (viz kapitolu 2.2.2) je charakteristická touha po nových věcech a zážitcích, rychlé uspokojování vlastních potřeb či impulzivní nakupování (Zimbardo a Boyd 2010: 105–106). Jsou-li přítomně orientovaní lidé ti, kteří si užívají proměnlivosti současného společenského tempa, lidé

⁴⁵ O rychlosti a jejích důsledcích v současné společnosti poutavě píše například sociální antropolog Thomas H. Eriksen v knize *Tyranie okamžiku* (2005), ačkoli v ní přímo nesleduje environmentální linku.

⁴⁶ Například automobilismus a letecká doprava, technologie šetřící čas (ale spotřebovávající množství surovin a energie) a další.

⁴⁷ Nebo jinde: „Úzkostný spěch a spěchající úzkost zbavují člověka jeho nejpodstatnějších vlastností. Jednou z nich je reflexe“ (Lorenz 1990: 29).

s pohledem upřeným do budoucnosti toto tempo pohánějí svou prací. Lidé s převládající budoucí časovou perspektivou totiž bývají pracovití, úspěšní a zastávají vysoké pozice ve firmách, ale méně odpočívají a bývají přepracovaní. Svě práci často obětují například čas strávený s rodinou či přáteli (Zimbardo a Boyd 2010: 150–151, 157–160; viz kapitolu 2.2.3).

Pomalost je pak v environmentalistické literatuře vnímána jako součást ekologicky příznivého životního způsobu. Například Hana Librova píše (2003: 138, 143), že spěchající lidé škodí přírodě, kdežto tzv. temporálie („činnosti a věci zřetelně a reflektovaně spojené s vnímáním času“) jsou páteří ekologického luxusu. Odraz těchto „zpomalovacích“ tendencí můžeme najít například v hnutí *Slow Movement*⁴⁸ rozšiřujícím se do různých oblastí, jako je hnutí za pomalé jídlo (*Slow Food*), módu (*Slow Fashion*), cestování (*Slow Travel*) či žurnalistiku (*Slow Journalism*).

2.3.2 Minulost idealizovaná, inspirující a zapsaná v nás

Ideál ekologicky příznivějšího života v minulosti, kdy bylo lidstvo méně početné a neindustrializované, je (někdy nevyřčeně) součástí myšlenek mnoha autorů. Někteří z nich se drží informací o velikosti populace, jejíž menší početnost tlumila rozměr lidských zásahů do přírody, jiní autoři odkazují na – často idealizovaný – život našich více či méně vzdálených předků. Zřejmě nejznámějším autorem, který se vymezuje vůči moderní společnosti a odkazuje přitom na minulost, je Jean Jacques Rousseau, jehož dílo je klíčové jak pro estetické vnímání přírody, tak pro environmentální hnutí obecně. Minulost je u Rousseaua zpředmětněna v pojmu *přirozenost* – původním stavu člověka žijícího svobodně a v souladu s přírodou. Rousseau radikálně odsuzuje „umělou“ společnost a kulturu, které odvrací lidi od jejich přirozenosti. Ideálem je naopak návrat k oné původní čistotě a svobodě, na kterou se můžeme rozpomenout pomocí pobytu v přírodě (Stibral 2005). Tuto svobodnou přirozenost podle něj můžeme nyní nalézt pouze u domorodých národů. Jejich harmonické soužití s přírodou bývá nekriticky vyvyšováno i jinými autory vytvářejícími tzv. mýtus ušlechtilého divocha.⁴⁹

⁴⁸ Vendula Tomková (2011) napsala o environmentálních aspektech hnutí *Slow Movement* diplomovou práci na katedře environmentálních studií FSS MU.

⁴⁹ Mýtus ušlechtilého divocha bývá propojen s mýtem Zlatého věku, který odkazuje na dávný čas, kdy lidé žili v původním „rajském“ stavu (viz Budila 1995: 28–30).

Idealizovaný však nebývá jen život domorodých národů, ale i nám bližších rolníků, kteří bývají pojmáni jako předci s dobrým srdcem a prostou moudrostí, jednoduchým, spořádaným životem a každodenním kontaktem s přírodou (Librová 2003: 75–81). V tomto myšlenkovém proudu, vztahujícím se k „ideální“ či prostě jen „lepší“ minulosti, se odráží pozitivní náhled na minulost, který je v teorii časových perspektiv zpředměněn v minulé pozitivní perspektivě (viz kapitolu 2.2.1). Lidé, u nichž dominuje tato časová perspektiva, se mohou obracet nejen ke svým vlastním minulým zážitkům, ale také celkově ke kulturní, společenské či politické minulosti. Tu by pak rádi uchovali a vrátili se k ní (Zimbardo a Boyd 2010: 95).

Ačkoli jsem nenarazila na autorku či autora, který by přímo vyzýval k návratu k jakkoli starému způsobu života, vymezení vůči různým rysům *současné* společnosti (industrializaci, technice, globalizaci, ekonomice ad.) je v environmentálním hnutí i literatuře patrné. Od kritiky současnosti pak není daleko k vyvyšování života v minulosti či aspoň k přímé inspiraci staršími způsoby života.⁵⁰ Například ekologičtí a zelení ekonomové se odvolávají na některé ekonomické praktiky známé z minulosti: neformální ekonomiku založenou na lidských vztazích, družstva a středověké cechy, samozásobitelství, lokální měřítko a další (např. Douthwaite 1996, Cato 2009). Jiným příkladem může být ekologické zemědělství, které se vrací k starým praktikám obdělávání půdy.⁵¹

Odlišný přístup k minulosti nalezneme u autorů (např. evolučních biologů či sociobiologů) zdůrazňujících, že jsme se vyvinuli v diametrálně odlišných podmínkách lovců a sběračů – těm odpovídá i naše genetická výbava, která však ovlivňuje naše chování i v současnosti, za zcela jiné situace. Jak popisuje známý sociobiolog Richard Dawkins (2003: 29, 55–56), lidé jsou „nástroje přežití“ DNA, jsme „naprogramováni“ geny, které tvoří rámec pro naše chování. Ačkoli se tento genocentrický pohled na svět

⁵⁰ Erazim Kohák však ukazuje, že kdyby se současná společnost rozhodla „žít postaru“, ekologické krizi tím nezabrání. Kohák (2006: 20) argumentuje třemi zásadními důvody: „Po celá tisíciletí jsme byli nepočetí, skromní a bezmocní. V posledních třech staletích jsme se stali nečekaně mocní, neuvěřitelně nároční a nepředstavitelně početní“.

⁵¹ Podíváme-li se na ekologické zemědělství optikou časových perspektiv, můžeme zde vnímat jak přímou inspiraci minulostí, tak snahu o zachování úrodné půdy pro budoucí generace. Například ekologický zemědělec Jiří Novotný si mi během rozhovoru postěžoval na konvenční zemědělce, kteří už nezažili jiný než moderní způsob obdělávání půdy a ignorují postupy starých sedláků. Zároveň upozornil, že současné konvenční zemědělství činí půdu neúrodnou pro budoucí generace. „Jsou krátkozrací jako velcí byznysmeni,“ řekl o konvenčních zemědělci. Propojil tak inspiraci minulostí s důrazem na budoucí orientaci (Novotný 2015; viz také Svobodová 2015).

dotýká „minulosti“ zapsané v našich dispozicích, může dávat průchod spíše přítomné časové orientaci, konkrétně fatalistické (viz kapitolu 2.2.2). Lidé dívající se na svět optikou této perspektivy jsou totiž přesvědčeni o tom, že je jejich život ovládán nějakou silou, kterou oni sami nemohou ovlivnit (Zimbardo a Boyd 2010: 107). Za tuto sílu si pak (po přečtení pár sociobiologických textů) mohou dosadit lidské geny.

Ve „zpátečnických“ genetických dispozicích, jež jsou nastaveny na život lidí v dávných dobách, vidí problém například filosof a zakladatel evoluční ontologie Josef Šmajš. Podle něj tkví kořen ekologické krize v konfliktu přírody a kultury, přičemž lidskou kulturu vnímá jako silně antropocentrickou a kořistnickou, což mělo v době našich prapředků své opodstatnění. Nyní však kultura přírodu ohrožuje a podkopává tak samotné základy lidské existence (Šmajš 1995). Podobně ani naše morálka podle Šmajše neodpovídá současným poměrům:

„[Morálka] Vyrůstala z lidské přirozenosti, stranila té které kultuře, a tento úzce pragmatický prostorový a časový moment je proto přítomen nejen v morálních pravidlech, normách a hodnotách, ale i v obsahu duchovní kultury vůbec. Tento moment, který patrně nejvíce komplikuje účinnost nové ekologické etiky, se tedy zpředmětnil i v biologicky problematické struktuře dnešních civilizací, v jejich materiální kultuře a ve spotřebním životním způsobu vůbec“ (Šmajš 1995: 87; zvýraznění R. S.).

Východisko vidí v nové ekologické etice a způsobu myšlení, které opustí krátkozraký „kauzální racionalismus“, uzná převahu přírody nad kulturou a bude zahrnovat i kontext vzdálenější budoucnosti (Šmajš 1995: 88). Tím se dostávám k dalšímu (a pro tuto práci zřejmě nejdůležitějšímu) způsobu, jakým je čas propojován s environmentálními tématy – uvažování v dlouhodobé časové perspektivě.

2.3.3 Myslet na budoucnost

Přemýšlení a jednání se zřetelem na budoucnost leží v samém jádru idejí environmentálních hnutí, etiky i praktických snah o ochranu přírody a životního prostředí. Usuzuji tak nejen z charakteru mnoha environmentálních problémů, jejichž působení je často pomalé a dlouhodobé, ale i z nespočetných výzev nejrůznějších autorů, hnutí či kampaní jako „mysleme na zítřek“ či „zachovejme přírodu i pro budoucí generace“.⁵² Jak

⁵² Například ekologická sekce v drogerii dm nese název „Už dnes myslím na zítřek“. Na webových stránkách této drogerie se dočteme: „Příroda není jen naším dědictvím, ale také odkaz, který zanecháme

výstižně shrnuje Librová (1988: 14): „Uvažovat ekologicky znamená vztahovat své myšlení k mnohem větším prostorovým, časovým a sociálním rozměrům, než jsme to činili doposud“.

Časovou dimenzi nalezneme také v samotné definici udržitelného rozvoje, který má naplňovat potřeby současné společnosti, aniž by ohrozil schopnost budoucích generací naplňovat své potřeby,⁵³ a apeluje tak na „mezigenerační spravedlnost“ (Howarth 2009: 369). V češtině se používají také pojmy trvale udržitelný rozvoj či trvalá udržitelnost, které přímo odkazují na budoucnost – udržitelně se můžeme chovat *trvale*, do nedozírné budoucnosti. Erazim Kohák (2006) píše o „dlouhodobé udržitelnosti“, čímž zdůrazňuje její časový aspekt. Podle Josefa Vavrouška patří vztah k budoucím generacím mezi deset nedůležitějších vztahů v současné euroamerické společnosti, které je nutné v rámci snah o trvale udržitelný způsob života proměnit. Podle jeho vize bychom měli respektovat „dlouhodobé důsledky lidských činností na základě odpovědnosti za budoucí generace“ (Vavroušek 1996: 214–215).

Dlouhodobá perspektiva je zdůrazňován také v environmentální etice a filosofii, ať už Kohákem v *Zelené svatozáři* (2006), nebo jinými autory, například Henrykem Skolimowskim (1996: 152) či již zmíněným Peterem Singerem. Podle Singera zahrnuje každý environmentálně etický proud také ohled na budoucí generace⁵⁴ a jejich potřeby (Singer 1993).⁵⁵ Podobné myšlenky nalezneme nejen u etiků či filosofů, ale třeba i u již zmiňovaného biologa Edwarda O. Wilsona (1995: 320): „Naléhavě potřebujeme více vědomostí a praktickou etiku, která by počítala s delším časovým horizontem, než jaký jsme dnes zvyklí uvažovat“.

Otázkou zůstává, zda se tyto výzvy k orientaci na budoucnost mohou setkat s adekvátní odezvou – jsou lidé vůbec schopni jednat v zájmu abstraktní budoucnosti či dosud nenarozených lidí? Odpověď na tuto otázku by zajisté vydala na samostatnou

svým potomkům. Chovejme se tedy zodpovědně, aby na nás budoucí generace vzpomínala v dobrém.“ (http://www.dm-drogeriemarkt.cz/cz/homepage/moje_dm/uz-dnes-myslim-na-zitrek/)

⁵³ Takto je definován udržitelný rozvoj ve zprávě *Naše společná budoucnost* (časový aspekt je zakomponován i do názvu zprávy), kterou vydala Světová komise pro životní prostředí a rozvoj v roce 1987.

⁵⁴ U Singera se nejedná jen o generace lidí, ale všech vědomých bytostí.

⁵⁵ Singer (1993: 272) uvádí příklad s vykácením deštného pralesa – během rozhodování o ne/kácení musíme podle něj brát v potaz nejen hodnotu pralesa pro nás, současníky, nýbrž i pro budoucí generace. Nevíme sice, jestli si budou pralesa vážit, ale jeho zachováním jim k tomu aspoň dáme příležitost.

práci, proto zde pouze stručně shrnu možné přístupy, přičemž opět vycházím ze základní environmentalistické literatury.⁵⁶

První skupina odpovědí je optimistická – jsme schopni myslet v dlouhodobé perspektivě. Do tohoto proudu bychom mohli zařadit některé zastánce antropocentrismu,⁵⁷ kteří tvrdí, že schopnost podřídit své jednání morálním kategoriím, mimo jiné jednat v zájmu druhých i „v zájmu lidstva jako celku v dlouhodobém výhledu“, je charakteristicky lidským rysem (Kohák 2006: 79). Podobnou odpověď nám kupodivu dávají i sociobiologové, jinak obezřetní co se týká závěrů o lidském nezištném chování. Richard Dawkins ve své známé knize *Sobecký gen* (2003) píše, že ačkoli je člověk tvořen sobeckými geny orientujícími se na krátkodobé výhody, je schopen jednat ve svém dlouhodobém zájmu. Tento paradox vysvětluje Dawkins typicky lidskou charakteristikou – darem „uvědomělé předvídavosti“ (Dawkins 2003: 181–182).⁵⁸ Tuto myšlenku rozvíjí i Dawkinsův následovník a popularizátor vědy Matt Ridley, podle něhož můžeme dát přednost dlouhodobému zisku (i za cenu krátkodobé oběti) díky našim emocím (Ridley 2000: 145).

Jiní autoři sice zastávají názor, že lidé mohou jednat se zřetelem na budoucnost, současné společensko-kulturní podmínky jim to však znesnadňují. Mezi ně patří například již zmiňovaný etolog Konrad Lorenz (1990: 37), podle něhož „lidé ztrácejí schopnost vkládat nepříjemnou práci do díla, které slibuje slast až někdy v budoucnosti“, a proto častěji touží po okamžitém uspokojení všech svých potřeb. Sociolog Zygmunt Bauman (2008: 10) označuje erozi dlouhodobého myšlení, plánování a jednání za jeden z charakteristických rysů „tekuté fáze modernity“. Sociální struktury, jež tuto dlouhodobou orientaci umožňovaly, podle něj „zkolabovaly“, „ztratily svoji sílu či úplně vymizely“.⁵⁹

Skeptičtěji k této otázce přistupuje Hana Librová. Jak jsem zmínila výše, k ekologickému uvažování podle ní neodmyslitelně patří i vztahování se k „větším časovým rozměrům“, přičemž dodává, že tomuto ekologickému myšlení se člověk musí těžce učit (Librová 1988: 14, 17). Jinde připomíná, že se lidé rozhodují na základě

⁵⁶ Viz poznámku pod čarou č. 43.

⁵⁷ Kohák (2006) tento proud nazývá „etikou vznešeného lidství“.

⁵⁸ Jinými slovy, člověk je geneticky „nastaven“, aby jednal sobecky a krátkodobě, avšak díky své „myšlenkové výbavě“ je schopen orientovat své jednání na dlouhodobé cíle (Dawkins 2003: 182).

⁵⁹ Degradace těchto sociálních struktur pak podle Baumana vede k „splétání politických dějin a individuálních životů do série krátkodobých, epizodních projektů“ (Bauman 2008: 10).

krátkého časového horizontu, na který jsme si navykli během naší evoluční historie (Librová 1994: 18–19). Víze trvalé udržitelnosti tak podle ní může narážet právě na tuto lidskou charakteristiku: „Pravděpodobně jsme bytosti, kterým dělá obtíže vztahovat své chování k prosperitě budoucích generací“ (Librová 2003: 263).

Možným vysvětlením, proč lidé berou či neberou v potaz budoucí důsledky svých činů a přemýšlí či nepřemýšlí dlouhodobě, může být individuální časová orientace, jak ji popisují Zimbardo s Boydem. Lidé upřednostňující budoucí časovou perspektivu by tak pravděpodobněji jednali proenvironmentálně, protože jim není lhostejný budoucí vývoj událostí. Na druhou stranu, tito na budoucnost orientovaní lidé jsou dle popisu Zimbarda a Boyda (1999, 2010) charakterističtí plánováním své budoucnosti, zaměřením na vlastní úspěch a vytyčené cíle (viz kapitolu 2.2.3). Není proto jasné, nakolik se jedná pouze o orientaci na osobní zájmy v budoucnosti či zda jsou tito lidé schopni jednat i v budoucí prospěch lidstva a přírody. Velkou neznámou pak zůstává transcendentální budoucí časová perspektiva, která však teoreticky představuje vhodného adepta na vazbu k proenvironmentálním postojům a chováním. Někteří lidé s touto časovou orientací se totiž zajímají o blaho budoucích generací (Zimbardo a Boyd 2010: 180–181). Důkladnější vhled do této problematiky nám mohou poskytnout výzkumy, na jejichž shrnutí se zaměřím v další kapitole.

2.4 VÝZKUMY VAZBY MEZI ČASOVOU ORIENTACÍ A PROENVIRONMENTÁLNÍMI POSTOJI A CHOVÁNÍM

Tato kapitola je věnována rešerši výzkumů, které se zabývají vztahem mezi vnímáním času a proenvironmentálními postoji a chováním.⁶⁰ Kapitulu rozdělují na tři hlavní části dle rozdílných typů výzkumů: nejdříve shrnu poznatky ze studií zaměřujících se na koncept zvažování budoucích důsledků, posléze se budu zabývat výzkumy teorie časových perspektiv dle Zimbarda a Boyda, závěrem představím jednu metaanalytickou studii, shrnu limity výzkumů a nastíním další možné směry bádání.

Z této rešerše vynechávám všechny výzkumy, které se sice věnovaly časovému aspektu environmentálních témat, avšak nezajímaly se přímo o individuální rozdíly ve vnímání času (konceptualizované jako časové perspektivy nebo zvažování budoucích důsledků) a jsou tak vzdálenější cíli této práce. Patří mezi ně například výzkumy týkající se environmentálních sociálních dilemat (např. Stern 1976) či vnímání rizik (Böhm a Pfister 2005).

2.4.1 Výzkumy konceptu zvažování budoucích důsledků

Většina výzkumů o vazbě mezi vnímáním času a proenvironmentálními postoji a/nebo chováním pracuje s konceptem zvažování budoucích důsledků (*consideration of future consequences*, dále CFC).⁶¹ CFC bylo vymezeno a poprvé představeno Strathmanem a kol. (1994: 743) takto:

„CFC se vztahuje k míře, jakou jednotlivci zvažují potenciální vzdálené výsledky svého aktuálního chování, a k míře, jakou jsou těmito potenciálními výsledky ovlivněni. Zahrnuje vnitřní boj mezi aktuálním chováním a jeho okamžitými či časově vzdálenými výsledky. Zdali jedinec vyřeší toto dilema mezi přítomností a budoucností ve prospěch jednoho či druhého je hypoteticky pokládáno za relativně stabilní charakteristiku.“

Pro člověka s vysokým CFC má smysl i takové chování, které přináší výsledky až v budoucnosti. Je schopen obětovat přítomné potěšení pro vzdálenější či abstraktnější

⁶⁰ Celkem jsem do této rešerše zahrnula 17 výzkumů, viz tabulku v příloze na str. 9.

⁶¹ Překlad tohoto pojmu do češtiny jsem nenašla, jedná se tedy o vlastní překlad.

cíl. Lidé s nízkým CFC neberou budoucí důsledky svého chování v potaz, důležitější jsou pro ně aktuální potřeby a krátkodobé, jasně definované cíle.

CFC je podobné budoucí časové perspektivě podle Zimbarda a Boyda (1999, 2010), má však užší význam. Podle Strathmana a kol. (1994: 743) odpovídá CFC pouze jedné charakteristice budoucí časové perspektivy, a to sklonu k „pragmatickým aktivitám vedoucím k dosažení budoucího cíle“.⁶² u CFC jde zvláště o rozdíl mezi pocíťovanou důležitostí budoucích a přítomných událostí a důsledků jednání (Rabinovich a kol. 2010). Zimbardova a Boydova budoucí časová perspektiva je však pojatá širěji, jako obecné zaujetí budoucností a starost o ni, nejen o důsledky svého jednání.

Strathman a kol. (1994) ve svém článku představili také dvanácti-položkový dotazník *CFC Scale*, pomocí kterého můžeme CFC měřit.⁶³ Většina následujících výzkumů, které jej používají pro studium vztahu k proenvironmentálním postojům a chování, tedy měří pouze to, nakolik bere jedinec v potaz budoucí důsledky svého jednání. Nejen že se jedná o koncept odlišný od časových perspektiv podle Zimbarda a Boyda, je navíc zaměřený pouze na jednu časovou orientaci – budoucnost.

V posledních několika letech začínají autoři poukazovat na limity a problematičnost tohoto jednodimenzionálního zaměření CFC. Koncept CFC je neoddělitelně propojen také s orientací na přítomnost, jelikož jde o rozdíl mezi zvažováním aktuálních výsledků chování oproti těm vzdálenějším. Autoři kritizující jednodimenzionální přístup k CFC upozorňují na to, že výsledky takovýchto studií mohou být matoucí – nevíme, zda ve výsledném CFC hraje důležitější roli orientace na budoucnost či přítomnost. Přiklánějí se tedy k rozlišování dvou faktorů přítomných v CFC: zvažování budoucích důsledků chování (*consideration of future consequences*, CFC-Future) a zvažování okamžitých důsledků chování (*consideration of immediate consequences*, CFC-Immediate). Rozdíl mezi těmito dimenzemi odráží tendenci jedince upřednostňovat při svém rozhodování okamžité (nebo brzké) či budoucí a vzdálenější výsledky jednání. V této rešerši čerpám celkem ze čtyř článků, které pracují s tímto rozdělením, přičemž dva autoři i nadále používají původní *CFC Scale* s oddělením položek odpovídajících CFC-Future a CFC-

⁶² Strathman a kol. (1994) zde čerpá ze Zimbardova staršího vymezení časových perspektiv operacionalizovaných v *Stanford Time Perspective Inventory* (STPI), předchůdcem *Zimbardo Time Perspective Inventory*.

⁶³ Ten pozitivně koreluje ($r = 0,43$; $p < 0,001$) s budoucí časovou perspektivou měřenou ZPTI (Strathman a kol. 1994: 745)

Immediate (Arnocky 2014; Bruderer Enzler 2015), dva autoři se pak kloní k revidované škále s dvěma přidanými položkami (Joireman a Liu 2014; Khachatryan a kol. 2013).

Hned v prvním článku, který byl o CFC publikován (Strathman a kol. 1994), testují autoři spojitost mezi ním a proenvironmentálními postoji, konkrétně k těžbě ropy: lidé s vyšším CFC byli kritičtější k rozšiřování ropných vrtů. Poté byla souvislost mezi CFC a proenvironmentálními postoji či chováním podpořena i dalšími výzkumy. Lidé, kteří zvažují důsledky svého chování v budoucnosti, obecně tíhnou k různým druhům proenvironmentálního chování⁶⁴ (Bruderer Enzler 2015; Corral-Verdugo a kol. 2009), více recyklují⁶⁵ (Lindsay a Strathman 1997; Ebreo a Vining 2001), preferují veřejnou dopravu⁶⁶ (Collins a Chambers 2005) a biopaliva oproti benzínu a naftě (Khachatryan a kol. 2013). Posledně zmiňovaný výzkum rozlišoval CFC-Future a CFC-Immediate, přičemž preference biopaliv pozitivně korelovala s CFC-Future a negativně korelovala s CFC-Immediate. Autoři tím poukázali na užitečnost tohoto rozlišování, důležitou roli může hrát nejen orientace na budoucnost, ale i na přítomnost.

Další výzkumy se zabývaly nejen obecnou vazbou mezi CFC a proenvironmentálními postoji a chováním, ale i jejím typem – zda se jedná o přímý nebo nepřímý vztah, zda zde figuruje nějaká třetí proměnná jako moderátor⁶⁷ nebo mediátor,⁶⁸ popřípadě zda je CFC moderátorem či mediátorem vztahu jiného faktoru k proenvironmentálním postojům a chování.

⁶⁴ Podle těchto autorů patří CFC spolu s altruismem, blízkým vztahem k různorodosti (*affinity towards diversity*) a environmentálními emocemi k faktorům ovlivňujícím „udržitelnou orientaci“ (*pro-sustainability orientation*), která pak předpovídá proenvironmentální chování (viz schéma v Corral-Verdugo a kol. 2009: 41).

⁶⁵ Autorky Ebreo a Vining (2001) zkoumaly vztah mezi CFC a redukováním odpadu (např. znovu používání věcí, nákup věcí s minimem obalů, ad.) a recyklováním. Lidé s vyšším CFC tíhli k recyklování, avšak vazba na redukování odpadu nebyla potvrzena.

⁶⁶ Preferenci pro používání veřejné dopravy předpovídá CFC spolu s přesvědčením o kontrole nad vlastním chováním, ekologickými hodnotami a přesvědčeními (Collins a Chambers 2005).

⁶⁷ Moderátor je kvalitativní nebo kvantitativní proměnná, která má vliv na směr a/nebo sílu vztahu mezi nezávislou a závislou proměnnou. Jedná se tedy o třetí proměnnou, která objasňuje, *kdy* dochází ke sledovanému vztahu (Baron a Kenny 1986: 1174, 1176).

⁶⁸ Mediátor funguje jako prostředník, je to proměnná, skrze kterou má nezávislá proměnná vliv na závislou proměnnou. Objasňuje, *jak* a *proč* dochází ke sledovanému vztahu (Baron a Kenny 1986: 1176). Například v teorii plánovaného chování je mediátorem záměr chování, který zprostředkovává vliv mezi ostatními proměnnými na chování (viz schéma č. 1 na str. 8).

Dietz a kol. (2007) doložil silný nepřímý vliv⁶⁹ CFC na proenvironmentální chování (konkrétně na podporu politik chránících klima) skrze obecný světonázor a environmentální přesvědčení.⁷⁰

Jeden výzkum se zabýval moderující rolí CFC. Podle Joiremana a Liua (2014) moderuje CFC vztah mezi genderem a politickou orientací, která pak spolu s hodnotami a přesvědčením o existenci globálního oteplování předpovídá ochotu zaplatit za zmírnění globálního oteplování⁷¹ (viz schéma č. 3). Ženy, které měly vyšší CFC, byly ochotnější zaplatit za zmenšení globálního oteplování více než muži. Tento rozdíl se však neprojevil, pokud měly nižší CFC než muži.

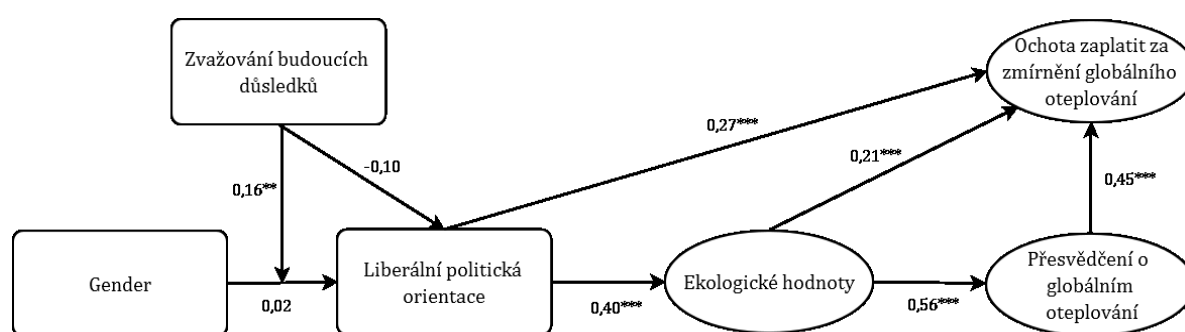

Schéma č. 3: Model ochoty zaplatit za zmírnění globálního oteplování (Joireman a Liu 2014: 398). Pozn.: čísla označují standardizované path koeficienty; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

Joireman a Liu (2014) podpořili také platnost modelu, ve kterém je environmentální znepokojení (*environmental concern*), tedy typ proenvironmentálního postoje,⁷² silným prediktorem proenvironmentálního chování pouze spolu s CFC, a naopak CFC je silným prediktorem chování pouze v součinnosti s environmentálním znepokojením. Podle Bruderer Enzler (2015) je environmentální znepokojení mediátorem ve vztahu mezi CFC a proenvironmentálním chováním (viz schéma č. 4). Jedna studie naopak nenalezla žádný vztah mezi CFC a environmentálním znepokojením⁷³ (McElwee O'Brien a Brittain 2009). Autoři předkládají dvě možná vysvětlení tohoto překvapivého závěru: buď je

⁶⁹ Autoři analyzovali data pomocí path analýzy, která popisuje „sílu vlivů mezi proměnnými v kauzálních modelech“ (Disman 2011: 255). Výsledně standardizované p-koeficienty u CFC byly 0,03 pro přímý vliv a 0,23 pro nepřímý vliv (Dietz a kol. 2007: 208).

⁷⁰ Podporu klimatických politik předpovídali kromě CFC hodnoty a politické přesvědčení, a to nepřímo skrze obecný světonázor a environmentální přesvědčení (Dietz a kol. 2007). Podle autorů je tento model kauzální, protože vychází z *value-belief-norm theory* (viz kapitulu 2.1.3).

⁷¹ Konkrétně se jedná o ochotu zaplatit vyšší daně a koupit si dražší produkty a služby za účelem zmírnění globálního oteplování.

⁷² „Environmentální znepokojení je často popisováno jako obecný postoj k životnímu prostředí a reflektuje osobní hodnocení environmentálních záležitostí“ (Steg a kol. 2012: 148).

⁷³ Ten operacionalizovali skrze *New Ecological Paradigm*.

vztah mezi CFC a environmentálním znepokojením nestabilní, nebo je proenvironmentální chování úžeji propojeno s CFC než s obecněji pojatým environmentálním znepokojením, které na chování nemá takový vliv (McElwee O'Brien a Brittain 2009: 143).

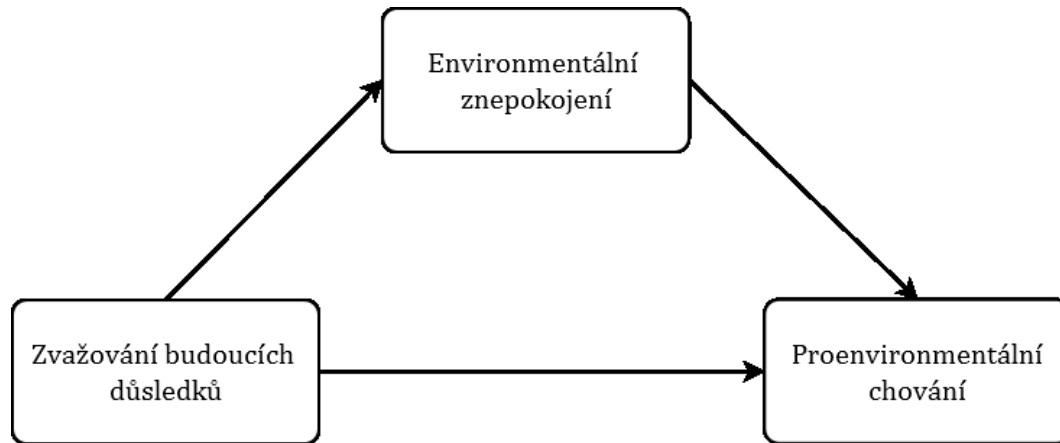

Schéma č. 4: Environmentální znepokojení jako mediátor ve vztahu CFC a proenvironmentálního chování (konceptuální model podle Bruderer Enzler 2015).

Kromě environmentálního znepokojení může být mediátorem i přesvědčení jedince o environmentálních důsledcích jeho chování. Joireman a kol. (2004) ukázali, že lidé s vyšším CFC preferovali dojíždění veřejnou dopravou, pokud si zároveň uvědomovali negativní dopady automobilismu. Přesvědčení o dopadu aut je dle autorů mediátorem ve vztahu mezi CFC a vybraným způsobem cestování. Vnímané důsledky stavu životního prostředí na jednotlivce, společnost či celkově na biosféru jsou podle jiného výzkumu Joiremana a kol. (2001) mediátorem mezi CFC a politickým proenvironmentálním chováním a záměrem k němu.

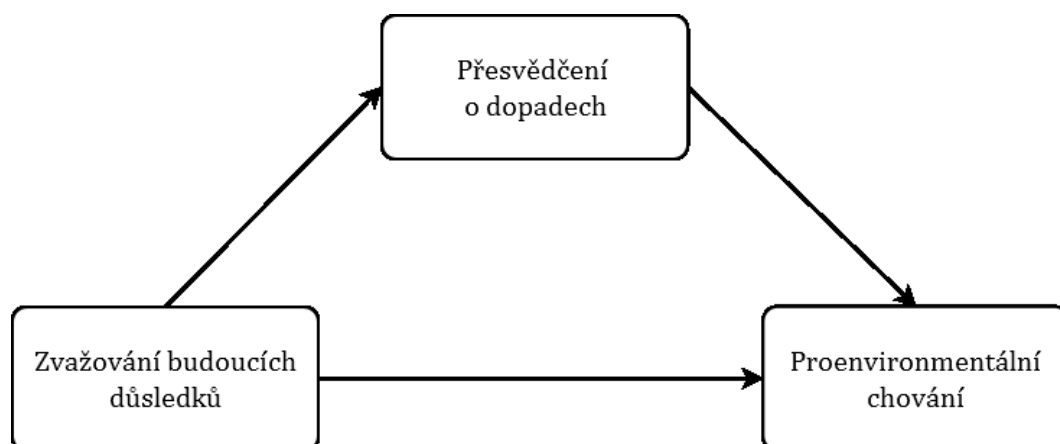

Schéma č. 5: Přesvědčení o dopadech jako mediátor ve vztahu CFC a proenvironmentálního chování (konceptuální model podle Joiremana a kol. 2001, 2004).

Jiný model popsali Arnocky a kol. (2014), kteří ve svém výzkumu rozlišovali orientaci na budoucí (CFC-Future) a okamžité (CFC-Immediate) výsledky chování. Ve svém experimentu manipulovali s vnímáním času,⁷⁴ přičemž situace zvyšující budoucí orientaci neměla kupodivu vliv na CFC-Future, pouze snížila CFC-Immediate. Experimentálně zvýrazněná budoucí orientace zároveň zvýšila environmentální znepokojení a tendenci k proenvironmentálnímu chování. Autoři z toho usuzují, že CFC-Immediate je mediátorem mezi CFC-Future a motivací k proenvironmentálnímu chování a k environmentálnímu zájmu. K proenvironmentálnímu chování tedy dle nich nestačí, aby se člověk zajímal o budoucí výsledky svého chování, musí být zároveň redukovány aktuální zájmy (Arnocky a kol. 2014: 574).

Zcela odlišně přistupovali ke vztahu mezi CFC a proenvironmentálním chováním Demarque a kol. (2013). Vychází z tzv. ABC modelu, dle kterého je chování (B) produktem vztahu mezi osobními postojovými či obecně psychologickými proměnnými (A; např. normy, přesvědčení, hodnoty) a kontextem (C; vnější vlivy). Tito autoři experimentálně zkoumali vliv externích faktorů (konkrétně typu komunikace) na vztah mezi CFC a rozhodnutím pro proenvironmentální chování. Došli k závěru, že ačkoli vysoké CFC mělo na rozhodnutí pro chování signifikantní vliv, bylo podmíněno způsobem komunikace: CFC mělo vliv jen při použití persuasivní komunikace (Demarque a kol. 2013: 218).⁷⁵ Vliv CFC byl naopak slabý u příliš jednoduchého a příliš složitěho chování, což podporuje teorii, že síla psychologických faktorů se liší na základě namáhavosti chování (viz kapitolu 2.4.3).

Výše zmíněné výzkumy dokládají důležitost vztahu mezi CFC a proenvironmentálními postoji a chováními. Docházejí však k odlišným závěrům, co se týká typu této vazby (zda se jedná o vztah přímý, skrze mediátor či CFC jako moderátor).

⁷⁴ Účastníci experimentu si měli představit svůj běžný den (přítomná manipulace), popřípadě svůj běžný den za deset let (budoucí manipulace). Jejich úkolem bylo popsat tento den co nejdetailněji, a tím se naladit na přítomnou, respektive budoucí orientaci.

⁷⁵ Experiment zahrnoval tři situace lišící se způsobem komunikace a tím, jak složité proenvironmentální chování výzkumníci po účastnících požadovali. V první situaci použili persuasivní komunikaci (středně náročná situace), v druhé, nejnáročnější situaci, se účastníci zavázali ke složitému chování (dělat dobrovolníka u stánku ekologické organizace) a třetí situace byla neutrální (bez zvláštního způsobu komunikace).

2.4.2 Výzkumy časových perspektiv podle Zimbarda a Boyda

Jaká je vazba mezi časovými perspektivami, jak je vymezili Zimbardo a Boyd, a proenvironmentálními postoji a chováními? Z výše popsané charakteristiky jednotlivých časových perspektiv (viz kapitolu 2.2) i z výzkumů konceptu zvažování budoucích důsledků (zvláště z těch rozlišujících CFC-Future a CFC-Immediate) můžeme usoudit, že zde může existovat určitá vazba, minimálně s budoucí a přítomnou časovou perspektivou. Nástin odpovědi nám podávají také dva výzkumy, které se touto vazbou zabývaly: jeden se zaměřuje na konkrétní proenvironmentální chování, druhý na postoje a hodnoty.

Mexicko-brazilský tým autorů Corral-Verduga, Fraijo-Sing a Pinheira (2006) zkoumali vztah mezi jednotlivými časovými perspektivami a šetřením vodou jako typem proenvironmentálního chování. Reprezentativní vzorek 300 respondentů z Mexika vyplnil španělskou verzi *Zimbardo Time Perspective Inventory* (ZTPI), měřící časové perspektivy, a odpověděl na tři otázky o tom, jak často šetří u konkrétních aktivit vodou.⁷⁶ Autoři zjistili, že budoucí časová perspektiva pozitivně korelovala se šetřením vodou ($r = 0,36$; $p < 0,001$), přítomná perspektiva korelovala negativně ($r = -0,20$; $p < 0,001$) a minulá perspektiva neměla se šetřením vodou žádný signifikantní vztah (Corral-Verdugo a kol. 2006: 144).⁷⁷

Ve druhém výzkumu zajímalo psychology Milfonta a Gouveiaca (2006), jaký je vliv časových perspektiv a hodnot na proenvironmentální postoje. Předpokládali, že časové perspektivy i hodnoty mají na postoje vliv, zaměřili se tedy na možné překrytí těchto faktorů. Při operacionalizaci hodnot vycházeli ze Schwartzových skupin hodnot, časové perspektivy měřili pomocí ZTPI a postoje skrze dvě škály (podle Milfonta a Ducktitta 2004): *Environmental Preservation Scale* (postoje ochranné) a *Environmental Utilization Scale* (postoje užitkové). Jejich vzorek čítal 247 studentů z různých brazilských univerzit. Ochranné, tedy proenvironmentální, postoje pozitivně korelovaly s budoucí perspektivou ($r = 0,21$; $p < 0,01$), minulou pozitivní perspektivou ($r = 0,20$; $p < 0,01$)

⁷⁶ Jednalo se o šetření vodou během umývání nádobí, čištění zubů, umývání rukou a auta. Respondenti odpovídali, jak často během posledního týdne šetřili u těchto činností vodou.

⁷⁷ Autoři shrnuli jednotlivé dimenze minulé časové perspektivy (pozitivní a negativní) do jedné „minulé“ proměnné, stejně tak shrnuli dimenze přítomné perspektivy (hedonistická a fatalistická), protože spolu silně pozitivně korelovaly. Bohužel autoři dále nerozebrali, jak si neočekávanou korelaci minulých perspektiv vysvětlují.

a biosférickými hodnotami ($r = 0,30$; $p < 0,001$), kdežto negativně korelovaly s přítomnou fatalistickou perspektivou ($r = -0,16$; $p < 0,05$). Užitek postoje, mezi něž patří například dominance člověka nad přírodou a důraz na využívání přírodních zdrojů, měly negativní vztah k budoucí časové perspektivě ($r = -0,15$; $p < 0,05$), biosférickým hodnotám ($r = -0,24$; $p < 0,001$) a – neočekávaně – přítomné hedonistické perspektivě ($r = -0,14$; $p < 0,05$).⁷⁸ Časové perspektivy a hodnoty předpovídaly postoje nezávisle na sobě, a to téměř stejnou silou (Milfonta a Gouveiaca 2006: 78).

Oba výzkumy ukázaly, že proenvironmentální postoje a chování nejsou propojené pouze s budoucí časovou perspektivou, nýbrž že má smysl zkoumat i jejich vazbu na ostatní perspektivy. Zároveň však mají několik nedostatků, které nastíním dále.

2.4.3 Shrnutí dosavadních výzkumů a jejich limitů

V roce 2012 publikovali Milfont, Wilson a Diniz metaanalýzu výzkumů zaměřených na vztah mezi časovými perspektivami a proenvironmentálními postoji a chováním. Zahrnuli do ní celkem 19 výzkumů a čítala 6 301 účastníků ze sedmi různých zemí.⁷⁹ Jelikož se 12 výzkumů zaměřovalo pouze na budoucí orientaci měřenou skrze CFC, zkombinovali autoři této metaanalýzy minulou a přítomnou časovou perspektivu do jedné proměnné. Jedná se tedy spíše o souhrn výzkumů CFC a budoucí časové orientace. Z výsledků metaanalýzy vyplývá, že jedině tato budoucí časová orientace má vliv na proenvironmentální postoje a chování, což však může být zkresleno právě malým počtem výzkumů zahrnujících minulou a přítomnou perspektivu. Autoři našli silnější vliv budoucí perspektivy na chování ($r = 0,26$; $p < 0,001$) než na postoje ($r = 0,17$; $p < 0,001$), což vysvětluje lepší validitu metod měřících chování (Milfont a kol. 2012: 331). Přítomná a minulá časová perspektiva neměly na postoje žádný vliv, na chování pouze slabý ($r = 0,06$; $p < 0,01$).

⁷⁸ Autoři bohužel nesdělují, jak si tuto neočekávanou korelaci vysvětlují.

⁷⁹ Do rešerše prezentované v této kapitole jsem zahrnula i 11 výzkumů z této metaanalýzy. Nezahrnula jsem do ní ty, které používaly jinou metodu měření než CFC a ZTPI, nebo se nezabývaly přímo individuálními rozdíly ve vnímání času. Ačkoli se Milfont, Wilson a Diniz i v názvu svého článku přímo odvolávají na časovou perspektivu, chápou ji širěji, než jak ji vymezují Zimbardo a Boyd ve své teorii časových perspektiv. Zahrnuli tak do své metaanalýzy i takové výzkumy, které jsou pro cíle této práce nerelevantní. (Mimo jiné například výzkum zabývající se vlivem časové vzdálenosti environmentálního rizika na jeho hodnocení (Böhm a Pfister 2005)).

Zásadní slabinou této metaanalýzy je výše zmíněná rozdílnost CFC a budoucí časové perspektivy. Jedná se o odlišné faktory, které jsou zde shrnuty do jedné velké kategorie orientace na budoucnost. Autoři dále upozorňují na možné zkreslení vyplývající z množství vzorků skládajících se pouze ze studentů (Milfont a kol. 2012: 330).

Obecným problémem výzkumů zmíněných v této kapitole je opomíjení přítomné a minulé časové perspektivy, ačkoli – jak dokládá hrstka výzkumů používajících ZTPI či oddělujících CFC-Future a CFC-Immediate – mohou mít na proenvironmentální postoje a chování vliv. Přesto zůstávají minulé časová perspektiva a jednotlivé druhy třech hlavních perspektiv⁸⁰ téměř neprobádány. Pinheiro a Corral-Verdugo (2009) se přitom domnívají, že pozitivní minulé časová perspektiva by mohla s proenvironmentálními postoji a chováním pozitivně korelovat, protože je nedílnou součástí tzv. ideální časové orientace (viz kapitolu 2.2.4) a přispívá k celkové duševní pohodě.⁸¹

Největší mezerou v dosavadním bádání o vztahu časových perspektiv a proenvironmentálních postojů a chování je naprostá absence výzkumů, které by zahrnovaly i transcendentální budoucí perspektivu. Tato perspektiva však má potenciál pro vliv na proenvironmentální chování a postoje, protože lidé, u nichž dominuje, mohou brát v potaz i blaho budoucích generací (viz kapitolu 2.2.3). Píšu-li zde o vlivu, nejedná se o prokazatelný kauzální vztah, což je další mezerou v poznání vztahu mezi časovými perspektivami a postoji a chováním. Většina studií zatím hledala korelace a bylo provedeno jen málo experimentů. Jak poznamenávají Arnocky a kol. (2013: 563): „Zatímco se předpokládá, že časové perspektivy vedou ke změnám v environmentalismu, možná je i alternativní verze, tedy že environmentalismus vnucuje jedinci, aby bral ohled na budoucnost.“

Podle multidimenzionálního přístupu bývají různá proenvironmentální chování motivována odlišnými proměnnými (Gatersleben a kol. 2012: 137). Většina autorů však nereflektovala, že rozdílnost mezi konkrétními aktivitami se může projevit v odlišném vlivu časové orientace. Ostatně už Strathman (1994: 750; zvýraznění R. S.) upozornil na to, že CFC „může být lepším prediktorem chování *s jasným vztahem* mezi aktuálním chováním a budoucími důsledky“. Některá proenvironmentální chování však tento

⁸⁰ Minulá pozitivní a negativní, přítomná hedonistická a fatalistická, budoucí a transcendentální.

⁸¹ Autoři však dále nerozebírají, proč předpokládají, že duševně vyrovnaní lidé mají větší tendenci chovat se proenvironmentálně.

předpoklad nesplňují. Výzkum Bruderer Enzler (2015) zčásti potvrdil hypotézu, že CFC-Immediate má větší vliv na tzv. omezující chování (kvůli jasnému krátkodobému benefitu, např. spotřebitelské aktivity) a CFC-Future naopak na chování, které vyžaduje více plánování, je spíše jednorázové a má důsledky až v budoucnosti. Jinou odlišnost popisují Demarque a kol. (2013), podle nichž záleží na namáhavosti chování: u nejméně a nejvíce náročných chování nebudou mít psychologické faktory (jako například CFC či časové perspektivy) na chování takový vliv.⁸²

Studium vazby časových perspektiv a proenvironmentálních postojů a chování nám již poskytuje jisté závěry, avšak zatím jsou spíše předběžné. Vyvozujeme je totiž převážně z výzkumů používajících koncept CFC, který je zaměřen pouze na budoucí orientaci, a to ještě odlišnou od budoucí časové perspektivy. Výzvou pro další bádání je tedy hlubší prostudování všech časových perspektiv, a to včetně zatím naprosto opomíjené transcendentální. Výzkum by také mohl být obohacen o experimenty objasňující kauzální vztahy.

⁸² Zásadní roli náročnosti chování dokládají ve svém výzkumu i Tobler a kol. (2012). Dle těchto autorů cena či namáhavost chování moderuje efekt postojů na chování. Rozdílnost v náročnosti různých chování je klíčová také v Campbellově paradigmatu (viz kapitolu 2.1.3).

3. EMPIRICKÁ ČÁST

Časová perspektiva, představená v kapitole 2.2, je relativně stabilní osobnostní charakteristikou ovlivňující pestrou škálu chování. Na základě teoretických závěrů i empirických výzkumů můžeme předpokládat, že jedincovo jedinečné vnímání času (konceptualizováno teorií časových perspektiv podle Zimbarda a Boyda) se váže také na jeho environmentální postoje a chování. Tímto vztahem se zabývám i v následující části práce, v níž popisuji vlastní výzkum. Nejdříve představuji výzkumný předmět, cíl, otázky a hypotézy, dále design výzkumu a metody měření. Poté se zabývám způsobem sběru dat, jejich analýzou a výsledky výzkumu, které následně interpretuji. V závěru shrnuji limity výzkumu a nastiňuji další cesty, jimiž by se výzkum v této oblasti mohl ubírat.

3.1 PŘEDMĚT A CÍL VÝZKUMU

Předchozí výzkumy, které se zabývaly vztahem mezi odlišnými způsoby vnímání času a proenvironmentálními postoji a chováním, ve většině případů používaly koncept zvažování budoucích důsledků, jenž je však odlišný od teorie časových perspektiv podle Zimbarda a Boyda (viz rešerši výzkumů v kapitole 2.4). Proběhlé výzkumy se navíc z velké části zaměřovaly pouze na zvažování budoucích důsledků či budoucí časovou perspektivu. Až dosud se pouze dva týmy autorů (Corral-Verdugo, Fraijo-Sing a Pinheiro 2006; Milfont a Gouveiac 2006) zajímaly i o další časové perspektivy dle Zimbarovy a Boydovy teorie.

Vzhledem k těmto mezerám v dosavadním zkoumání je hlavním cílem mého výzkumu zjistit, jaký je vztah mezi jednotlivými časovými perspektivami (minulou pozitivní a negativní, přítomnou hedonistickou a fatalistickou, budoucí a transcendentální) a proenvironmentálními postoji a chováním.

3.2 VÝZKUMNÉ OTÁZKY A HYPOTÉZY

Hlavní otázka tohoto výzkumu tedy zní: Jaký je vztah mezi všemi jednotlivými časovými perspektivami (podle Zimbardovy a Boydovy teorie) a proenvironmentálními postoji a chováním?

Na základě teorie a předchozích výzkumů formulují následující hypotézy:

Hypotéza 1: Budoucí časová perspektiva bude pozitivně korelovat s proenvironmentálními postoji a/nebo chováním.

Předchozí výzkumy ukázaly (viz rešerši v kapitole 2.4), že zvažování budoucích důsledků jednání i budoucí časová perspektiva⁸³ mají pozitivní vztah k proenvironmentálním postojům a chování.

Hypotéza 2: Přítomná hedonistická časová perspektiva bude negativně korelovat s proenvironmentálními postoji a/nebo chováním.

Zatím byl zjištěn negativní vztah této perspektivy pouze k šetření vodou (Corral-Verdugo a kol. 2006). Zvažování aktuálních důsledků chování také negativně korelovalo například s preferencí biopaliv (Khachatryan a kol. 2013) a ochotou zaplatit za zmírnění klimatické změny (Joireman a Liu 2014). Negativní vazbu však můžeme očekávat i na základě charakteristiky přítomné hedonistické perspektivy – lidé upřednostňující tuto perspektivu nehledí na budoucí důsledky svých činů a je jim zatěžko odepřít si aktuální potěšení (viz kapitolu 2.2.2).

Hypotéza 3: Přítomná fatalistická časová perspektiva bude negativně korelovat s proenvironmentálními postoji a/nebo chováním.

Lidé s dominantní přítomnou fatalistickou perspektivou, stejně jako ti s hedonistickou perspektivou, neberou v potaz důsledky svých činů a jsou zaměřeni na okamžitý prospěch. Tito lidé jsou přesvědčeni, že je jejich život ovládnán silami, na něž oni sami nemají vliv a nemají tudíž kontrolu nad výsledky svých činností (viz kapitolu 2.2.2). Toto tzv. externí těžiště kontroly (*locus of control*) má pravděpodobně negativní

⁸³ Pozitivní korelace budoucí perspektivy byla prokázána s ochrannými proenvironmentálními postoji (Milfont a Gouveiac 2006) a se šetřením vodou (Corral-Verdugo a kol. 2006).

vliv na proenvironmentální chování (Gifford 2007: 119–120).⁸⁴ Tento negativní vztah vyplývá také z obou výzkumů zahrnujících tuto perspektivu – negativně korelovala se šetřením vodou (Corral-Verdugo a kol. 2006) a proenvironmentálními postoji (Milfont a Gouveiac 2006).

Hypotéza 4: Minulá pozitivní časová perspektiva bude pozitivně korelovat s proenvironmentálními postoji a/nebo chováním.

Zatím byl doložen pozitivní vztah této perspektivy k proenvironmentálním postojům, avšak pouze jednou studií (Milfont a Gouveiac 2006). K tendenci šetřit vodou neměla minulá pozitivní perspektiva žádnou vazbu (Corral-Verdugo a kol. 2006). Ani z teorie nevyplývá žádný jasný závěr o vazbě mezi touto perspektivou a proenvironmentálním chováním, avšak podle (poněkud vágní argumentace) Pinheira a Corral-Verduga (2009) by tento vztah mohl být pozitivní.⁸⁵

Hypotéza 5: Budoucí transcendentální časová perspektiva bude pozitivně korelovat s proenvironmentálními postoji a/nebo chováním.

Jelikož zatím, pokud vím, neexistuje výzkum zkoumající tento vztah, usuzuji tak pouze na základě teorie Zimbarda a Boyda, kteří explicitně zmiňují, že koncept trvalé udržitelnosti je sekulárním⁸⁶ přesvědčením typickým pro transcendentálně budoucí perspektivu (Zimbardo a Boyd 2010: 181).

O vazbě mezi minulou negativní časovou perspektivou a proenvironmentálním chováním víme jen to, že v případě šetření vodou byla nesignifikantní (Corral-Verdugo a kol. 2006). Ani teorie v tomto případě neukazuje jasným směrem, proto se k této perspektivě nevztahuje žádná z hypotéz tohoto výzkumu.

⁸⁴ Naopak interní těžší kontrola, tedy přesvědčení jedince o určité kontrole nad důsledky vlastního jednání, pravděpodobněji vede k proenvironmentálnímu chování (Gifford 2007: 119–120). Tento předpoklad dokládají i některé výzkumy, např. metaanalýzy faktorů ovlivňujících proenvironmentální chování (Hines a kol. 1986/1987; Bamberg a Möser 2007).

⁸⁵ Jak píše v kapitole 2.4.3, autoři argumentují tím, že je minulá pozitivní perspektiva součástí ideální časové orientace. Neexistují však empirické důkazy, že by lidé s touto ideální orientací pravděpodobněji tíhli k ochraně životního prostředí.

⁸⁶ Tato perspektiva je jinak často navázána na víru v posmrtnou odměnu či trest, proto se pojí k různým náboženským přesvědčením (viz kapitolu 2.2.3).

3.3 DESIGN VÝZKUMU

Jelikož je cílem tohoto výzkumu zkoumat vztahy mezi proměnnými a jejich těsnot, jedná se o korelační typ výzkumu (Ferjenčík 2000: 124). Proměnné, jejichž vazba je zde zjišťována, jsou jednotlivé časové perspektivy, proenvironmentální postoje a chování.

Není jisté, zda bude předpokládaný vztah časových perspektiv těsnější k obecnějším postojům k ochraně přírody a životního prostředí, či ke konkrétním chováním. Proto je výzkum uzpůsoben tak, aby měřil jak obecné postoje (netýkající se žádných specifických environmentálních kauz), tak konkrétní chování a celkové ekologické chování (více v kapitole 3.5.1 a 3.5.2). Zároveň reaguji na nedostatek některých předchozích výzkumů, které měřily jen málo druhů chování, navzdory možnosti, že těsnot vazby mezi časovými perspektivami a odlišnými způsoby chování se může lišit (viz shrnutí v kapitole 2.4.3). Například jediný výzkum, jenž zkoumal vztah mezi časovými perspektivami podle Zimbardovy a Boydovy teorie a proenvironmentálním chováním, pracoval pouze s jedním chováním – šetřením vodou (Corral-Verdugo a kol. 2006). Jeho závěry však nemůžeme příliš generalizovat a vztahovat na jiná proenvironmentální chování, protože nevíme, zda se nebude charakter nebo těsnot vazby s jinými chováními lišit.

Hlavním způsobem, dle něhož v tomto výzkumu odlišuji různá chování, je jejich náročnost. Jak jsem již zmínila výše, například podle Demarquee a kol. (2013) nemají psychologické faktory (do nichž můžeme zařadit i časové perspektivy) na nejméně a nejvíce náročná chování takový vliv jako na středně náročná. Dále budu sledovat, zda jednotlivé časové perspektivy korelují s odlišnými chováními. Například budoucí perspektiva může těsněji souviset s takovými chováními, u nichž lze jasně pozorovat vztah mezi aktuálním chováním a výsledky v budoucnu (Strathman 1994: 750), nebo vyžadují plánování a důkladnější promyšlení vzdálenějších důsledků (Bruderer Enzler 2015).

3.4 VÝZKUMNÝ VZOREK

Vzhledem k povaze tohoto korelačního výzkumu byla během výběru výzkumného souboru zásadním kritériem variabilita časových perspektiv respondentů a jejich pro-environmentálních postojů a chování. Časové perspektivy ovlivňují mnoho aspektů života (viz kapitolu 2.2), proto by bylo nevhodné zaměřit se na populaci s určitým rysem, jenž by mohl být ovlivněn časovou orientací. Polovina výzkumů, které jsem zahrnula do rešerše představené v kapitole 2.4, přitom byla provedena na vysokoškolských studentech, i když častěji upřednostňují budoucí časovou perspektivu.⁸⁷

S přihlédnutím k požadované pestrosti časových perspektiv, postojů a chování u respondentů jsem zvolila sběr dat pomocí on-line dotazníku. Výzkumný soubor, vybraný příležitostným nenáhodným výběrem, se tak skládá z uživatelů webu VypInTo.cz, skrze nějž byl dotazník přístupný. Kromě pravidelných uživatelů VypInTo.cz vyplnili dotazník i ti, kteří se o něm dozvěděli prostřednictvím sociálních sítí či e-mailu.⁸⁸ Ačkoli se nejedná o předem jasněji definovatelnou skupinu, vyhovuje výše zmíněným kritériím klíčovým pro tento výzkum.

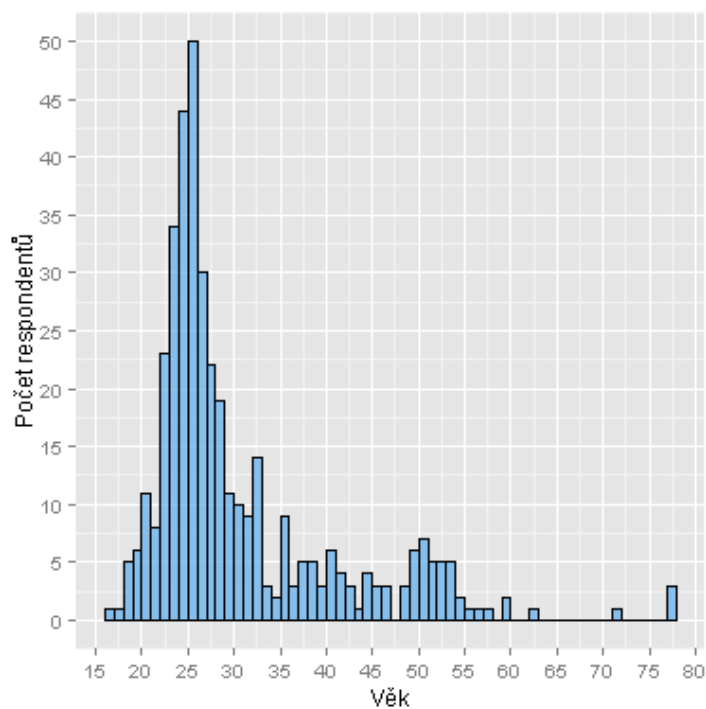
Sběr dat byl realizován po dobu necelých deseti dnů (od večera 2. listopadu do rána 12. listopadu) a za tu dobu dotazník vyplnilo 401 respondentů. Návratnost činila 65,2 %.⁸⁹ Jeden respondent byl vyřazen, neboť jako svůj věk zadal nesmyslný údaj. Během výpočtu škály *General Ecological Behavior* (Škály celkového ekologického chování) byli vyřazeni tři respondenti (viz str. 63), čímž se velikost vzorku snížila na 397 osob. Vyplnění dotazníku trvalo respondentům průměrně 21 minut 46 sekund.

Vzorek se skládá z 262 žen (66 %) a 135 mužů (34 %). Nejmladší respondent/ka má 13 let a nejstarší 77 let, přičemž průměrný věk činil 30 let (viz graf č. 1).

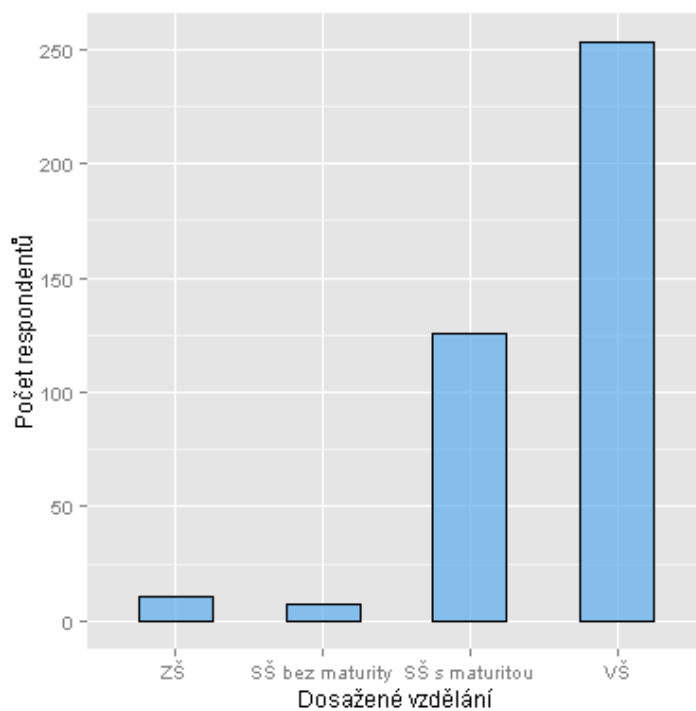
⁸⁷ Dominantní budoucí časová perspektiva se váže například k vyššímu vzdělání, akademickým úspěchům či většímu počtu hodin strávených studiem (viz shrnutí výzkumů v Stolarski a kol. 2015: 532-537).

⁸⁸ E-mailem jsem rozeslala odkaz na dotazník svým známým s prosbou o přeposlání dalším lidem. Na Facebooku jsem pak založila veřejnou událost, která se dostala k mnohem širšímu okruhu lidí, než jen k mým známým. Abych zajistila dostatečnou variabilitu postojů a chování respondentů, nešířila jsem dotazník mezi environmentálně angažované známé a explicitně napsala, že do mé cílové skupiny nepatří lidé s extrémně pozitivními postoji k přírodě a její ochraně a ti, kteří se chovají příliš ekologicky.

⁸⁹ Návratnost je určena poměrem vyplněných a zobrazených dotazníků. (Nebere v potaz ty oslovené, kteří si on-line dotazník ani „neotevřeli“.)

Graf č. 1: Rozložení respondentů podle věku (n = 397).

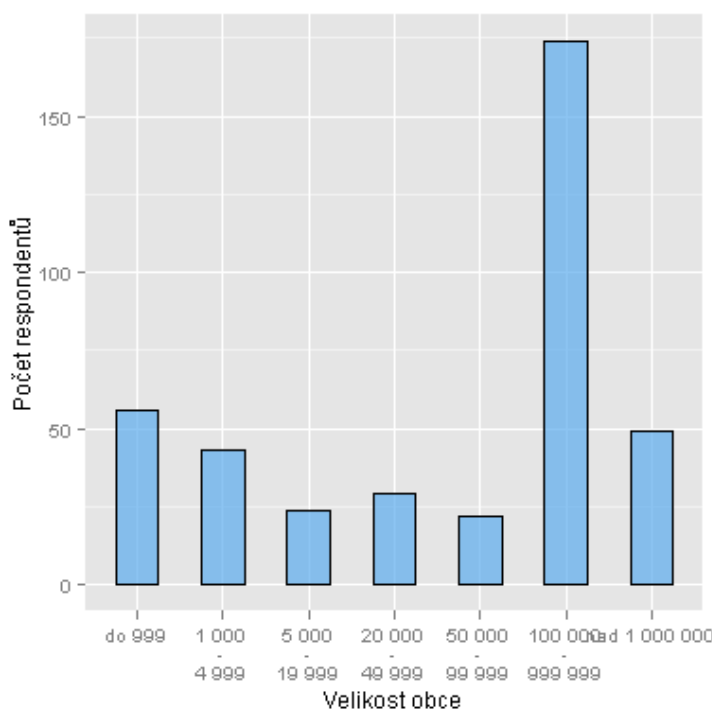

Graf č. 2: Rozložení respondentů podle nejvyššího dosaženého vzdělání (n = 397).

Pozn.: ZŠ = základní vzdělání, SŠ bez maturity = střední vzdělání bez maturity, vyučený/á bez maturity, VŠ = vysokoškolské a vyšší odborné vzdělání.

Nejvyšší ukončené vzdělání respondentů bylo nejčastěji vysokoškolské či vyšší odborné (63,72 %), dále střední s maturitou (31,74 %), 11 respondentů mělo základní vzdělání (2,77 %) a 7 bylo vyučeno bez maturity (1,77 %).⁹⁰

Co se týká velikosti obce, v níž po většinu týdne respondenti bydlí, nejčastěji to jsou města se 100 000 – 199 000 obyvateli (43,83 %), dále nejmenší obce do 999 obyvatel (14,11 %) a 12,34 % bydlí ve městech nad 999 999 obyvatel (více v grafu č. 3).⁹¹

Graf č. 3: Rozložení respondentů podle velikosti obce, v níž bydlí po většinu týdne (n = 397).

Pozn.: Velikost obce označuje počet obyvatel v obci.

3.5 POUŽITÉ METODY

3.5.1 Metody měření proměnných

Výzkum je přizpůsoben způsobu měření časových perspektiv, které se provádí pomocí dotazníku. Další nástroje měřící proenvironmentální postoje a chování jsem tudíž

⁹⁰ Jako ve většině vzorků, s nimiž pracovaly předchozí výzkumy, i v mém tedy převládají vysokoškolsky vzdělaní lidé, což může zvýšit průměrné skóre u budoucí časové perspektivy. Výhodou oproti jiným výzkumům je však to, že se nejedná o vzorek složený pouze z vysokoškolských studentů.

⁹¹ Otázka byla formulována následovně: „V jak velké obci v současné době bydlíte? (Po většinu týdne.)“. Nemusí se tedy jednat o trvalá bydliště respondentů, nýbrž o obce, v nichž se nejčastěji pohybují.

vybírala s ohledem na dotazníkovou formu sběru dat. Dotazník se skládá ze čtyř nástrojů měřících tyto proměnné: časové perspektivy, proenvironmentální postoje a chování. Kromě nich jsem do dotazníku zařadila také čtyři demografické otázky a jednu otázku měřící pozornost respondentů během čtení otázek (tzv. screener⁹²). Celý dotazník je dostupný v příloze č. 3.

Před samotným ostrým sběrem dat jsem provedla předvýzkum (n = 10), jehož cílem byl test použitých nástrojů, zvláště srozumitelnosti a jednoznačnosti otázek (Disman 2011). Kromě toho jsem zjišťovala také průměrnou dobu vyplňování. Na základě zpětné vazby respondentů jsem mírně upravila znění několika otázek (viz znění položek v příloze č. 2).

Měření časových perspektiv

Časové perspektivy jsou měřeny dotazníkem *Zimbardo Time Perspective Inventory* (ZTPI; Zimbardo a Boyd 1999) s 56 položkami rozčleněnými do pěti škál zaměřených na jednotlivé časové perspektivy (kromě transcendentální, jež je měřena zvláštním nástrojem). Položky mají formu oznamovací věty v první osobě a respondent je hodnotí na pětistupňové Likertově škále (1 = „rozhodně nesouhlasím“, 2 = „spíše nesouhlasím“, 3 = „ani souhlasím, ani nesouhlasím“, 4 = „spíše souhlasím“, 5 = „rozhodně souhlasím“).⁹³ Škály měřící jednotlivé časové perspektivy nemají jednotný počet položek: negativní minulost obsahuje 10 položek (např. „Myslívám na ošklivé věci, které se mi přihodily v minulosti.“), pozitivní minulost 9 položek (např. „Moc rád vzpomínám na svou minulost.“), hedonistická přítomnost 15 položek (např. „Riskuji, abych dodal svému životu vzrušení.“), fatalistická přítomnost 9 položek (např. „Nemá smysl si dělat starosti

⁹² Neboli *Instrumental Manipulation Check*. Používá se zvláště u výzkumů, které od respondenta vyžadují soustředění a pozornost, např. během čtení složitěji formulovaných otázek (Berinsky a kol. 2012). Na screener použitý v mém výzkumu (pro jeho formulaci viz přílohu č. 3) odpovědělo správně pouze 45 % respondentů. Někteří výzkumníci odpovědi všech těchto „méně pozorných“ respondentů vyloučí, zvláště je-li jich málo. Avšak – jak upozorňuje Berinsky a kol. (2012) – pokud jsou „pozorní“ a „nepozorní“ respondenti jinými typy lidí, vymazáním všech „nepozorných“ můžeme výsledný vzorek výrazně zkreslit. Většinu analýz jsem se proto rozhodla počítat s celým vzorkem respondentů. Kromě argumentů Berinského a kol. (2012) jsem počítala i s „méně pozornými“ také proto, že reliabilita pro celý vzorek dosahuje dostatečných až vysokých hodnot (viz dále), jež jsou téměř totožné s hodnotami naměřenými u vzorku „pozorných“ (viz poznámku pod čarou 119). Pouze korelace jsem počítala pro „pozorné“ zvláště, abych viděla, zda a nakolik se změní (viz kapitolu 3.6.1).

⁹³ Jedná se o verzi českého překladu podle Lukavské a kol. (2011), který jsem přejala. V americkém originálu ZTPI hodnotí respondenti položky na škále, jež určuje, nakolik jsou pro ně dané výroky charakteristické („velmi charakteristické“ – „velmi necharakteristické“).

s budoucností, protože ji stejně nemohu nijak ovlivnit.“) a budoucnost 13 položek (např. „Díky soustavné práci plním úkoly včas.“).

Podle Zimbarda a Boyda (1999: 1284) je ZTPI reliabilní a validní nástroj.⁹⁴ Koeficienty test-retestové reliability pro jednotlivé škály ZTPI se pohybovaly v rozsahu 0,70–0,80. Vnitřní konzistence všech škál byla měřena Cronbachovým alfa a nacházela se v rozmezí 0,74–0,82.⁹⁵ Pro zjištění konvergentní a diskriminační validity použili Zimbardo a Boyd různé psychologické testy spolu se ZTPI a zjistili, že jednotlivé psychologické konstrukty (např. sklony k depresi či agresii) byly spjaty s časovými perspektivami teoreticky očekávaným způsobem (Zimbardo a Boyd 1999: 1277).

Lukavská a kol. (2011) představili český překlad ZTPI, který testovali na reprezentativním vzorku české populace (n = 2030). Vnitřní konzistence českého překladu jednotlivých škál, vyjádřena Cronbachovým alfa, se pohybuje od 0,66 do 0,85, přičemž kromě nejproblematičtější škály (0,66)⁹⁶ se přibližně shoduje s hodnotami z americké verze dotazníku (Lukavská a kol. 2011: 360–361; viz tabulku č. 1 na str. 63).⁹⁷ Autoři také měřili Pearsonovým korelačním koeficientem vzájemné korelace jednotlivých škál, které byly statisticky významné, a to teoreticky očekávaným směrem (Lukavská a kol. 2011: 361). Explorační faktorová analýza českého překladu ukázala pět faktorů odpovídajících původním škálám a vysvětlujících 33,8 % celkové variability (Lukavská a kol. 2011: 361). V české verzi bylo nalezeno osm problematických položek bez výrazné zátěže k přiřazenému faktoru, ale s výraznou zátěží k jinému faktoru (Lukavská a kol. 2011: 361). U položek s výraznou zátěží (> 0,50), klíčových pro interpretaci jednotlivých faktorů, se však česká a americká verze vysoce shodovala. Konfirmační faktorová analýza, ověřující shodu dat z českého výzkumu s původním modelem, neprokázala příliš dobrou shodu (podrobněji viz Lukavskou a kol. 2011: 364). i přesto doporučují Lukavská a kol. (2011) českou verzi překladu, neboť ji shledali

⁹⁴ Údaje o reliabilitě a validitě ZTPI jsem popisovala již na str. 19, zde je tedy jen stručně shrnuji.

⁹⁵ Cronbachovo alfa měří vzájemné korelace mezi jednotlivými položkami dané škály (Treiman 2008: 244–245).

⁹⁶ Tato škála, měřící pozitivní minulost, však v americké verzi dosahovala Cronbachova alfa 0,80. Nízkou hodnotu české verze ovlivňují zvláště dvě položky (25 a 41), které se škálou vůbec nekorelují. Obě jsou opačně položené, negativně formulované a mohou být respondentem interpretovány různými způsoby (více viz Lukavskou a kol. 2011: 366).

⁹⁷ Cronbachovo alfa jednotlivých škál: negativní minulost 0,82; pozitivní minulost 0,66; hedonistická přítomnost 0,85; fatalistická přítomnost 0,74; budoucnost 0,75 (Lukavská a kol. 2011: 360).

jazykově i kulturně převeditelnou. Ve svém výzkumu tedy používám tento překlad, přičemž znění některých položek jsem upravila.⁹⁸

Transcendentální budoucí časová perspektiva se měří pomocí samostatného dotazníku *Transcendental-Future Time Perspective Inventory* (TFTPI; Boyd a Zimbardo 1997).⁹⁹ V českém prostředí byl tento dotazník, pokud vím, použit jen jednou, a to v diplomové práci Petry Mařádkové (2014), která jej přeložila do češtiny a na základě výsledků svého výzkumu¹⁰⁰ usoudila, že je kulturně i jazykově převeditelný. V tomto výzkumu jsem však u většiny položek použila vlastní překlad.¹⁰¹ Dotazník obsahuje celkem deset položek, jako například „Smrt je pouze novým začátkem.“ či „Až zemřu, budu se zodpovídat za své skutky tady na zemi.“. Stejně jako u ZTPI jsou i tyto výroky hodnoceny na pětistupňové škále v rozmezí „rozhodně nesouhlasím“ – „rozhodně souhlasím“.

Měření proenvironmentálních postojů a chování

Škála environmentálního znepokojení

Existuje tak velké množství nástrojů měřících environmentální postoje, že Stern (1992: 279) tento stav označil za „anarchii v měření“. Během vybírání toho nejvhodnějšího pro tuto práci jsem se řídila zvláště počtem položek (vzhledem k délce nástrojů pro měření časových perspektiv a chování jsem požadovala menší počet položek) a obecností měřených postojů. Těmto kritériím vyhovuje dotazník, jenž ve svém výzkumu použila Heidi Bruderer Enzler (2015). Autorka zkoumala vztah mezi zvažováním budoucích a aktuálních důsledků chování, environmentálním znepokojením a proenvironmentálním chováním (viz kapitolu 2.4.1).¹⁰² Pro měření environmentálního znepokojení použila německou škálu podle Diekmanna a Preisendörfera (2003). Tito autoři

⁹⁸ Pro znění všech položek, včetně překladu Lukavské a kol. (2011) a původního anglického znění viz přílohu 2.

⁹⁹ Pro hodnoty reliability amerického dotazníku viz poznámku pod čarou č. 23.

¹⁰⁰ Mařádková (2014) se zabývala vztahem mezi časovými perspektivami a konceptem *hardiness*, což je nezdolnost, „schopnost tvrdě a usilovně bojovat s nepřízní a obtížemi, které život přináší“ (Mařádková 2014: 53).

¹⁰¹ Pro znění všech položek, včetně překladu Mařádkové (2014) a původního anglického znění viz přílohu 2.

¹⁰² Tento nástroj pro měření postojů má tedy výhodu i v předchozím použití ve výzkumu Bruderer Enzler (2015), jenž je tematicky podobný mému výzkumu. (Liší se v použití konceptu zvažování budoucích a aktuálních důsledků chování namísto časových perspektiv podle Zimbarda a Boyda.)

(Diekmann a Preisendörfer 2003: 454) pojmají environmentální znepokojení jako obecný proenvironmentální postoj skládající se ze tří složek: kognitivní (vhled do environmentálních problémů a jejich pochopení), afektivní a konativní (touha něco dělat).

Tyto složky se projevují také ve znění jednotlivých položek, jichž je celkem 9 a respondenti na ně odpovídají na pětistupňové škále „rozhodně nesouhlasím“ – „rozhodně souhlasím“ (stejně jako u ZTPI a FTPI).¹⁰³ Každé složce environmentálního znepokojení pak odpovídají tři položky. Například položku „Když sleduju v televizi nebo čtu v novinách o ekologických problémech, často se cítím rozpačitě a/nebo mě to rozzlobí“ zařadili autoři do afektivní složky environmentálního znepokojení, položka „Ekonomický růst má své limity, kterých průmyslově rozvinutý svět již dosáhl nebo jich brzy dosáhne“ odráží kognitivní složku a konativní složce odpovídá položka „Všichni bychom měli být ochotni snížit nároky na naši životní úroveň, abychom chránili životní prostředí“. Vnitřní konzistence této škály, měřená Cronbachovým alfa, je podle výzkumu Bruderer Enzler (2015: 12) 0,82.¹⁰⁴

Škála *General Ecological Behavior*

Dalším použitým nástrojem, jenž měří jak proenvironmentální chování, tak postoje,¹⁰⁵ je škála *General Ecological Behavior* (GEB, škála celkového ekologického chování), kterou poprvé představil Florian Kaiser (1998). Kaiserovy práce staví na Campbellově paradigmatu (viz str. 16), které pojímá postoje jako latentní dispozice k chování projevující se jak v hodnotících výrociích, tak v činech (Kaiser a kol. 2010). Oproti jiným teoriím a modelům tak podle Campbellova paradigmatu můžeme postoj vysledovat i z chování, a to na základě náročnosti chování, jaké je jedinec schopen podstoupit – schopnost překonat větší překážky u náročnějších proenvironmentálních chování pak ukazuje na silnější postoj.

¹⁰³ Pro všechny položky včetně původního znění viz přílohu 2.

¹⁰⁴ Bruderer Enzler (2015) použila tento dotazník na reprezentativním vzorku (n = 1 945) švýcarské populace.

¹⁰⁵ Přijmeme-li hlavní předpoklady Campbellova paradigmatu: postoje a chování nejsou dvě oddělené entity, nýbrž jeden koncept (postoj) a jeho indikátory (chování). Podle Kaisera a kol. (2010: 362) tak „není třeba odlišovat nástroje pro měření postojů a chování, protože jsou konceptuálně identické“.

Na tomto předpokladu je postavena i škála *General Ecological Behavior* skládající se z 30–65 konkrétních chování¹⁰⁶ seřazených podle jejich náročnosti.¹⁰⁷ Čím náročnější chování jedinec vykonává, tím více se chová celkově proenvironmentálně (Kaiser a Wilson 2000: 954). Škála je založena na pravděpodobnostním měření pomocí Raschova modelu (viz další kapitolu 3.5.2), který pro každou položku vypočítává její náročnost (Bartolucci a kol. 2016: 71). Všechna chování použitá ve škále tak spadají do jedné dimenze a mohou být kvantitativně porovnávána na základě své náročnosti. Výsledkem je pak jedincovo celkové ekologické chování. Výhoda tohoto přístupu spočívá nejen v jednoduchém porovnání celkového ekologického chování jedinců a v odlišení náročnosti jednotlivých aktivit, ale i v zahrnutí situačních vlivů na chování¹⁰⁸ (Kaiser 1998: 413). Cronbachovo alfa, měřící vnitřní konzistenci škály, se u jejích odlišných použití pohybovalo v rozmezí 0,72–0,88 (Kaiser a Wilson 2004: 1534).

V tomto výzkumu používám 20 položek¹⁰⁹ z 50–položkové formy škály (Kaiser a Wilson 2004) podle překladu Jana Urbana (2015).¹¹⁰ Položky jsou rozděleny do šesti tematických oblastí: úspora energie (např. „Prádlo nechávám prát, až když je pračka plná.“), mobilita a doprava (např. „Jezdím do města nebo po městě autem.“), minimalizace odpadu (např. „Kupuji nápoje v plechovce.“), spotřební chování (např. „Používám změkčovače prádla.“), recyklace (např. „Třídím papír.“) a nepřímé a sociální proenvironmentální chování (např. „Finančně podporuji organizace, které se věnují ochraně životního prostředí.“).¹¹¹ u pěti položek odpovídají respondenti v rozmezí „ano“ – „ne“ (například u jednorázového chování, jako je koupě solárního panelu), u zbylých 15 položek odpovídají na škále „nikdy“, „zřídka“, „občas“, „často“ a „vždy“.

¹⁰⁶ Různé výzkumy používaly škálu s odlišným počtem položek (viz Kaiser a Wilson 2004: 1534).

¹⁰⁷ Náročnost chování je určena počtem lidí, kteří se takto chovají – čím je chování jednodušší, tím pravděpodobněji ho dělá více lidí (Kaiser a Wilson 2000: 954).

¹⁰⁸ Náročnost chování závisí na situaci, během níž je prováděno, a škála tak zahrnuje i vnější vlivy na chování (Kaiser a kol. 2010: 353).

¹⁰⁹ Jelikož mají položky v této škále normální rozložení podle namáhavosti chování, zkracovala jsem ji tak, abych toto rozložení zachovala.

¹¹⁰ Kromě toho jsem použila jednu otázku navíc („Řídíte někdy automobil?“), která rozdělila respondenty na ne/řidiče a podle toho pak ne/vyplňovali otázku o řízení.

¹¹¹ Všechny položky včetně původního znění jsou v příloze č. 2.

3.5.2 Metody statistické analýzy dat

Korelační analýza – Pearsonův korelační koeficient

Můj výzkum je zaměřen na hledání vztahů mezi proměnnými (časovými perspektivami, environmentálním znepokojením a proenvironmentálním chováním), proto je základní metodou analýzy dat korelace, která obecně označuje „míru stupně asociace dvou proměnných“ (Hendl 2006: 240). Korelace je tedy „empirický vztah mezi dvěma proměnnými, u něhož 1) změny u jedné proměnné jsou spojeny se změnami u druhé proměnné, nebo 2) konkrétní vlastnosti jedné proměnné jsou spojeny s konkrétními vlastnostmi druhé proměnné. Korelace sama o sobě nepředstavuje kauzální vztah mezi dvěma proměnnými, ale je jedním z kritérií kauzality“ (Babbie 2010: 95).

Korelace jsou měřeny pomocí různých druhů koeficientů, pro tento výzkum jsem zvolila Pearsonův korelační koeficient (r), jenž vyjadřuje sílu lineárního vztahu. Jeho hodnoty leží v rozmezí intervalu $[-1; 1]$, přičemž čím blíže je hodnota Pearsonova koeficientu -1 nebo 1 , tím více jsou proměnné korelovány (Hendl 2006: 244). Hodnota -1 pak označuje negativní korelaci (proměnné se pohybují opačnými směry) a 1 vypovídá o pozitivní korelaci (proměnné se pohybují stejným směrem; Treiman 2008: 92).

Analýza rozptylu

Analýza rozptylu (ANOVA)¹¹² je shrnující název pro metody porovnávajících průměry ve více než dvou skupinách. Její hlavní funkcí je posouzení efektů nezávislých proměnných (nazývaných faktory) na závisle proměnnou. Základem analýzy rozptylu je „*F*-testovací statistika rozdílnosti skupinových průměrů, pomocí níž se testuje hypotéza, zda průměry ve skupinách určených kombinacemi faktorů [nezávislých proměnných] se od sebe liší více než na základě působení náhodného kolísání“ (Hendl 2006: 338). Neliší-li se od sebe průměry nezávislé proměnné, pak nemá na závislou proměnnou vliv. *F*-test pak spočívá ve srovnání rozptylu mezi průměry skupin s rozptylem uvnitř skupiny – tj. mezi jedinci ve stejné skupině (Coolican 2014: 575; Hendl 2006: 339).

V tomto výzkumu používám analýzu rozptylu s lineárními kontrasty. „Kontrast je váženým součtem průměrů (jejich lineárních kombinací), který je dán koeficienty

¹¹² Často se používá zkratka ANOVA, která pochází z anglického názvu této metody: *analysis of variance*.

(vektorem vah), jejichž součet je roven nule“¹¹³ (Hendl 2006: 345). Význam testování kontrastů spočívá v tom, že tak zjistíme, jestli je daný kontrast významně odlišný od nuly (Hendl 2006: 345).

Raschův model

Raschův model se používá pro vypočítání škály *General Ecological Behavior* (GEB; viz kapitolu 3.5.1), která je založena na Campbellově paradigmatu (viz kapitolu 2.1.4). Podle Kaisera, autora této škály, je každé chování charakterizováno svou obtížností a jedincovou snahou vykonat dané chování. Oba tyto faktory (obtížnost a snaha) pak vyústí v pravděpodobnost, že se tak daný jedinec bude chovat (např. Kaiser a Wilson 2004: 1533). Právě proto je pro výpočet škály GEB používán pravděpodobnostní Raschův model – odpovídá teoretickým základům, na nichž je tato škála postavená.

Raschův model vychází z teorie odpovědi na položku (*item response theory*). Řadí se mezi jednoparametrové modely, protože každou položku charakterizuje pouze podle její náročnosti (Bartolucci a kol. 2016: 71) – v tomto případě podle náročnosti chování. Základem Raschova modelu je vypočítání pravděpodobnosti, s jakou dojde k určitému chování. Tuto pravděpodobnost popisuje jako „aritmetický rozdíl mezi silou jedincova postoje [tzv. latentní dispozí] a namáhavostí daného specifického chování [obtížností položky]“ (Kaiser a kol. 2010: 354). Z výpočtu Raschova modelu tak zjistíme snadnost každé položky – chování (β) a latentní dispozí respondenta zodpovědět danou položku (θ) – v tomto případě tedy vykonat proenvironmentální chování. Čím větší je hodnota θ , tím těžší proenvironmentální chování respondent dělá a tím větší je jeho celkové ekologické chování.

¹¹³ V případě tohoto výzkumu jsou koeficienty -1, 0 a 1.

3.6 VÝSLEDKY

Data jsem analyzovala ve statistickém programu R.¹¹⁴ Po vyčištění a překódování dat jsem zjistila základní údaje o použitých nástrojích. Reliabilita jednotlivých škál byla měřena pomocí Cronbachova koeficientu alfa, který vyjadřuje jejich vnitřní konzistenci.

Škála	Položky	M	S.D.	CA	CA (jiné výzkumy)
Minulá negativní	10	2,83	0,69	0,83	0,82 / 0,82
Minulá pozitivní	9	3,64	0,53	0,66	0,66 / 0,8
Přítomná hedonistická	15	3,18	0,57	0,83	0,85 / 0,79
Přítomná fatalistická	9	2,39	0,58	0,72	0,74 / 0,74
Budoucí	13	3,49	0,5	0,73	0,75 / 0,77
Transcendentálně budoucí	10	3,56	0,93	0,9	–
Environmentální znepokojení	10	3,76	0,63	0,82	0,82
Celkové ekologické chování	20	0,62	1,01	0,66	0,72-0,88

Tabulka č. 1: Základní charakteristiky použitých škál.

Pozn.: Hodnoty průměru (M), směrodatné odchylky (S.D.) a Cronbachovova alfa (CA) pro tento výzkum (n = 397) a pro jiné výzkumy používající tyto škály („CA jiné výzkumy“). V případě časových perspektiv udává první číslo hodnoty Cronbachova alfa ve výzkumu Lukavské a kol. (2011) na reprezentativním vzorku České republiky (n = 2030) a druhé číslo pochází z původního amerického výzkumu (n = 361; Zimbardo a Boyd 1999), u environmentálního znepokojení je hodnota CA z výzkumu Bruderer Enzler (2015) na reprezentativním vzorku švýcarské populace (n = 1 945) a u celkového ekologického chování pochází hodnoty z více výzkumů (Kaiser a Wilson 2004).

Hodnoty koeficientů Cronbachova alfa se (kromě dvou případů) pohybují nad doporučovanou hodnotou 0,7, což ukazuje na dobrou vnitřní konzistenci škál. U škály *General Ecological Behavior* (GEB) je nižší hodnota koeficientu pravděpodobně dána zkrácením počtu položek z původních 50 na 20. Výsledné koeficienty jednotlivých škál měřících časové perspektivy nabývají hodnot velice podobným těm, jež naměřila Lukavská a kol. (2011) na reprezentativním vzorku České republiky (viz tabulku č. 1).

Výsledné skóre respondentů u jednotlivých škál bylo vypočítáno aritmetickým průměrem. V případě škály GEB byl použit pravděpodobnostní Raschův model (viz kapitolu 3.5.2). Během jejího výpočtu byli ze vzorku vyřazeni tři respondenti, protože u nich bylo objeveno méně či více náhodných variací v odpovědích (tzv. *overfit* a *underfit*), než by Raschův model očekával.

¹¹⁴ Verze 3.2.2.

3.6.1 Korelace

Po získání výsledného skóre respondentů jsem vypočítala korelace mezi všemi proměnnými pomocí Pearsonova korelačního koeficientu. Kvůli různé reliabilitě jednotlivých škál byla provedena korekce korelace, která ji upravila na základě naměřených hodnot Cronbachova alfa.

Škála	MN	MP	PH	PF	B	TB	EZ
Minulá negativní (MN)	-						
Minulá pozitivní (MP)	-0,15**	-					
Přítomná hedonistická (PH)	0,15**	0,1*	-				
Přítomná fatalistická (PF)	0,48***	-0,004	0,51***	-			
Budoucí (B)	-0,07	0,1*	-0,4***	-0,35***	-		
Transcendentálně budoucí (TB)	0,005	0,27***	-0,04	0,009	0,08	-	
Environmentální znepokojení (EZ)	0,02	0,1*	0,13**	0,16**	-0,01	0,01	-
Celkové ekologické chování	-0,02	-0,1*	-0,04	-0,03	-0,1*	0,04	0,57***

Tabulka č. 2: Korelace jednotlivých proměnných (po korekci).

Pozn.: $n = 397$; * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$; ostatní hodnoty jsou nesignifikantní; oboustranný test.

Z korelací jednotlivých časových perspektiv s celkovým ekologickým chováním vyplývá, že žádná z perspektiv nemá ke ekologickému chování silný a signifikantní lineární vztah. Pouze minulá pozitivní a budoucí perspektiva slabě negativně korelují s proenvironmentálním chováním (pro obě platí $r = -0,1$; $p < 0,05$), přičemž u obou je tento vztah opačný, než je očekáváno na základě teorie.¹¹⁵

Minulá pozitivní časová perspektiva také slabě pozitivně koreluje s environmentálním znepokojením ($r = 0,1$; $p < 0,05$). se znepokojením pozitivně korelují také obě přítomné perspektivy – hedonistická ($r = 0,13$; $p < 0,01$) a fatalistická ($r = 0,16$; $p < 0,01$). Mezi ostatními časovými perspektivami a environmentálním znepokojením nebyl nalezen žádný signifikantní vztah.

Porovnáme-li vzájemné korelace časových perspektiv, vidíme mezi nimi teoreticky očekávané vztahy. (Pokud bereme v potaz pouze silnější a signifikantní korelace.) Přítomná fatalistická perspektiva středně silně pozitivně koreluje s minulou negativní ($r = 0,48$; $p < 0,001$) a s přítomnou hedonistickou perspektivou ($r = 0,51$; $p < 0,001$). O něco méně silnou negativní korelaci pak nalezneme u budoucí perspektivy s přítomnou hedonistickou ($r = -0,4$; $p < 0,001$) a fatalistickou ($r = -0,35$; $p < 0,001$).

¹¹⁵ Minulá pozitivní perspektiva má však nejnižší reliabilitu (Cronbachovo alfa 0,66) ze škál měřících časové perspektivy.

Transcendentální budoucí časová perspektiva pozitivně koreluje s minulou pozitivní ($r = 0,27$; $p < 0,001$). Méně těsné a méně signifikantní vztahy vidíme u minulé negativní perspektivy s minulou pozitivní ($r = -0,15$; $p < 0,01$) a s přítomnou hedonistickou ($r = 0,15$; $p < 0,01$). K velice podobným korelacím dospěl také výzkum Lukavské a kol. (2011) testující dotazník časových perspektiv na reprezentativním vzorku české populace ($n = 2030$).¹¹⁶ Tyto silné vztahy mezi některými perspektivami, podpořené podobnými závěry Lukavské a kol. (2011), ukazují na konstruktovou validitu¹¹⁷ českého překladu ZTPI.

Celkové ekologické chování také dle očekávání silně pozitivně koreluje s environmentálním znepokojením ($r = 0,57$; $p < 0,001$). Navzdory tomuto silnému vztahu jsou korelace časových perspektiv s ekologickým chováním a znepokojením v případě minulých a přítomných perspektiv opačné. Škála GEB však vykazuje nejnižší reliabilitu (Cronbachovo alfa je 0,66) a průměrné výsledky byly vyšší ($\theta = 0,616$). Proto bylo θ rozděleno ($\theta < -0,5$ a $\theta > 0,5$) a prostřední kategorie ($-0,5 < \theta < 0,5$) byla vypuštěna.¹¹⁸ Korelace perspektiv s takto dichotomizovanou θ se pak v jednom případě významněji změnila (s fatalistickou přítomnou perspektivou na $r = 0,17$; $p < 0,01$) a ve třech případech nevýznamně (u přítomné hedonistické, minulé negativní a minulé pozitivní se vztahy změnila na pozitivní, avšak zůstaly slabé a nesignifikantní). Výsledky těchto korelací časových perspektiv a upravené škály GEB jsou pak velice podobné s korelacemi mezi perspektivami a environmentálním znepokojením.

Všechny korelace jsem vypočítala také pro vzorek složený pouze z „pozornějších“ respondentů ($n = 180$) – těch, kteří správně odpověděli na screener (viz poznámku pod čarou č. 92). Ačkoli se hodnoty Cronbachova alfa u těchto „pozornějších“ téměř nezměnily¹¹⁹ (tzn., že odpovídali na otázky v rámci jednotlivých škál stejně konzistentně,

¹¹⁶ Lukavská a kol. (2011) našli mezi časovými perspektivami tyto vztahy: pozitivní korelaci přítomné fatalistické a negativní minulé perspektivy ($r = 0,477$; $p < 0,001$), pozitivní korelaci přítomné fatalistické a přítomné hedonistické ($r = 0,451$; $p < 0,001$), negativní korelaci budoucí perspektivy s přítomnou hedonistickou ($r = -0,343$; $p < 0,001$) a fatalistickou ($r = -0,206$; $p < 0,001$), pozitivní korelaci negativní minulosti s hedonistickou přítomností ($r = 0,105$; $p < 0,001$) a s pozitivní minulostí ($r = 0,135$; $p < 0,001$). V posledním zmíněném vztahu spočívá jediný větší rozdíl mezi jejich ($r = 0,135$; $p < 0,001$) a mými výsledky ($r = -0,15$; $p < 0,01$).

¹¹⁷ „Konstruktová validita testu je míra, v níž test skutečně reprezentuje určitý teoreticky stanovený konstrukt“ (Ferjenčík 2000: 209).

¹¹⁸ Tato analýza byla realizována díky nápadu Jana Urbana, za což mu tímto děkuji.

¹¹⁹ Hodnoty Cronbachova alfa se liší pouze u škál měřících minulou pozitivní (0,68 oproti 0,66 pro celý vzorek), přítomnou hedonistickou (0,85 oproti 0,83 pro celý vzorek) a budoucí perspektivu (0,7 oproti 0,73 pro celý vzorek).

jako „méně pozorní“), některé korelace jsou mírně silnější a signifikantnější. Jak vidíme v tabulce č. 3, jedná se spíše o posílení vztahů, které jsou signifikantní i u celého vzorku.

Škála	MN	MP	PH	PF	B	TB	EZ
Minulá negativní (MN)	-						
Minulá pozitivní (MP)	-0,25***	-					
Přítomná hedonistická (PH)	-0,03	0,14	-				
Přítomná fatalistická (PF)	0,36***	-0,005	0,46***	-			
Budoucí (B)	-0,11	0,15*	-0,39***	-0,33***	-		
Transcendentálně budoucí (TB)	-0,007	0,42***	0,02	0,04	0,09	-	
Environmentální znepokojení (EZ)	0,06	0,22**	0,33***	0,26***	-0,14	0,03	-
Celkové ekologické chování	-0,03	-0,15*	-0,1	-0,09	0,04	0,13	0,46***

Tabulka č. 3: Korelace jednotlivých proměnných (po korekci), pouze pro „pozorné“ respondenty. Pozn.: $n = 180$; * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$; ostatní hodnoty jsou nesignifikantní; oboustranný test.

Co se týče vazby perspektiv a celkového ekologického chování u tohoto vzorku „pozorných“, pak je jediná statisticky významná negativní korelace s minulou pozitivní perspektivou ($r = -0,15$; $p < 0,05$), která se však podstatněji neliší od korelace v celém vzorku ($r = -0,1$; $p < 0,05$).

U korelací s environmentálním znepokojením jsou silnější a signifikantnější pozitivní korelace s přítomnou hedonistickou ($r = 0,33$; $p < 0,001$; oproti korelaci v celém vzorku: $r = 0,13$; $p < 0,01$) a fatalistickou perspektivou ($r = 0,26$; $p < 0,001$; oproti korelaci v celém vzorku: $r = 0,16$; $p < 0,01$). Jediným zásadnějším rozdílem oproti vztahům v celém vzorku je silnější pozitivní korelace mezi minulou pozitivní perspektivou a environmentálním znepokojením ($r = 0,22$; $p < 0,01$; oproti korelaci v celém vzorku: $r = 0,1$; $p < 0,05$).¹²⁰

Také u vzájemných korelací mezi časovými perspektivami jsou u vzorku „pozorných“ posíleny či oslabeny některé vztahy. Zvláště se to týká minulé negativní perspektivy a jejích korelací s minulou pozitivní ($r = -0,25$; $p < 0,001$; oproti korelaci v celém vzorku: $r = -0,15$; $p < 0,01$), přítomnou fatalistickou ($r = 0,36$; $p < 0,001$; oproti korelaci v celém vzorku: $r = 0,48$; $p < 0,001$) a přítomnou hedonistickou ($r = -0,03$; nesignifikantní; oproti korelaci v celém vzorku: $r = 0,15$; $p < 0,01$). Právě u posledně zmíněné vazby mezi minulou negativní a přítomnou hedonistickou perspektivou spočívá jediný zásadnější rozdíl mezi korelacemi obou vzorků. Dále je posílen vztah mezi minulou pozitivní a transcendentálně budoucí perspektivou ($r = 0,42$; $p < 0,001$; oproti

¹²⁰ Opět upozorňuji, že škála měřící tuto perspektivu dosáhla nejnižší hodnoty Cronbachova alfa: 0,68 pro vzorek „pozorných“ a 0,66 pro celý vzorek.

korelaci v celém vzorku: $r = 0,27$; $p < 0,001$) a oslabena korelace mezi přítomnou hedonistickou a fatalistickou perspektivou ($r = 0,46$; $p < 0,001$; oproti korelaci v celém vzorku: $r = 0,51$; $p < 0,001$).

3.6.2 Analýza rozptylu (ANOVA)

Korelace odhalily jen pár významnějších vztahů mezi časovými perspektivami a environmentálním znepokojením a perspektivami a chováním, proto byla provedena také analýza rozptylu s lineárními kontrasty (viz kapitolu 3.5.2).¹²¹ Nezávislou proměnnou představoval výsledek škály GEB (θ), případně environmentálního znepokojení, rozdělený na tři skupiny¹²² a závislými proměnnými byly jednotlivé časové perspektivy.

Rozdíly mezi jednotlivými skupinami celkového ekologického chování i environmentálního znepokojení byly statisticky nesignifikantní a mezi nimi a časovými perspektivami nebyl nalezen žádný významný vztah (viz grafy v příloze č. 4). Lineárnímu vztahu se nejvíce blížila vazba přítomné hedonistické perspektivy a environmentálního znepokojení, avšak rozdíly mezi průměry jednotlivých skupin byly malé (viz graf č. 5 v příloze č. 4). Analýza rozptylu vrhla nové světlo také na vztah přítomné fatalistické perspektivy k environmentálnímu znepokojení. Tyto dvě proměnné spolu pozitivně korelovaly ($r = 0,16$; $p < 0,01$), avšak podle grafu vytvořeného na základě analýzy rozptylu vidíme, že se nejedná o čistý lineární vztah (viz graf č. 7 v příloze č. 4).

3.6.3 Další použité metody

Jelikož některé časové perspektivy spolu silně korelovaly (viz tabulku č. 2 na str. 64), agregovala jsem je a ověřovala, zda budou korelovat s environmentálním znepokojením

¹²¹ Analýzu rozptylu i další analýzy již počítám na celém vzorku respondentů, a to z důvodů shrnutých v poznámce pod čarou č. 92 a také proto, že korelace počítané na vzorku „pozorných“ pouze u některých vztahů posílily či oslabily tendence projevující se už u celého vzorku.

¹²² Tři skupiny nezávislé proměnné jsem vytvořila jejím rozdělením na třetiny podle skóre. V případě škály GEB bylo θ rozděleno do skupin: -1 ($\theta < 0,242$); 0 ($0,2421 < \theta < 0,855$); 1 ($\theta > 0,8551$). Skóre environmentálního znepokojení bylo rozděleno následovně: -1 ($x < 3,55$); 0 ($3,551 < x < 3,89$); 1 ($x > 3,891$).

a chováním silněji, než korelovaly samostatně. Sloučila jsem přítomnou fatalistickou s minulou negativní perspektivou, avšak korelace této agregované proměnné byly malé a nesignifikantní ve vztahu ke znepokojení ($r = 0,09$) i k chování ($r = -0,01$).¹²³ Dále jsem sloučila obě přítomné perspektivy (hedonistickou a fatalistickou),¹²⁴ jejichž korelace s celkovým ekologickým chováním byla taktéž nesignifikantní ($r = -0,03$). Tato agregovaná přítomná perspektiva však slabě pozitivně korelovala s environmentálním znepokojením ($r = 0,133$; $p < 0,01$).

Výsledkem škály *General Ecological Behavior* je obecná tendence člověka chovat se proenvironmentálně. Hledala jsem však i možné vztahy mezi časovými perspektivami a konkrétními proenvironmentálními chováními. Provedla jsem proto korelace všech perspektiv s jednotlivými otázkami škály GEB. Většina těchto korelací nabývala velmi nízkých a nesignifikantních hodnot, až na několik výjimek, v nichž však nebyl žádný řád.¹²⁵ Ani na úrovni konkrétních chování tedy neexistují s časovými perspektivami žádné významné a systematické lineární vztahy.

Dále jsem v grafech závislostí mezi sledovanými proměnnými hledala potenciální nelineární vztahy, nevyplýval z nich však žádný jasně popsatelný vztah (viz přílohu č. 5).

3.7 DISKUZE

Zimbardo považuje časovou perspektivu za jeden z nejsilnějších faktorů ovlivňujících rozmanité aspekty života i různé druhy chování (Stolarski a kol. 2015: 1; viz kapitolu 2.2). Patří však mezi tyto aspekty i proenvironmentální chování? Cílem tohoto výzkumu

¹²³ Agregovaná škála přítomné fatalistické a minulé negativní perspektivy (19 položek) dosahovala koeficientu Cronbachova alfa 0,82.

¹²⁴ Koeficient Cronbachova alfa této škály měřící obě přítomné perspektivy je 0,84. (Tyto dvě perspektivy sloučili ve svém výzkumu i Corral-Verdugo a kol. (2006).)

¹²⁵ Nalezla jsem následujících šest korelací. Nejsilnější negativní korelace ($r = -0,128$; $p < 0,01$) byla mezi pozitivní minulou perspektivou a ekologickou dopravou v okolí bydliště („Na krátké cesty v okolí bydliště (do 30 km) jezdím veřejnou dopravou nebo na kole.“); nejsilnější pozitivní korelace ($r = 0,142$; $p < 0,01$) byla mezi transcendentální budoucí časovou perspektivou a nekupováním exotického ovoce („Kupuji exotické ovoce (pomeranče, banány, mandarinky, ananasy apod.).“ Jedná se o negativně formulovanou otázku, korelace jsou po překódování.). S touto otázkou ohledně nákupu exotického ovoce pak negativně korelovala negativní minulá perspektiva ($r = -0,122$; $p < 0,05$). Slabé korelace se vyskytly ještě u třech dalších otázek: minulá negativní perspektiva pozitivně korelovala ($r = 0,105$; $p < 0,5$) se zjišťováním informací o solárních panelech („Už jsem si zjišťoval/a výhody a nevýhody instalování solárních panelů v domě.“); pozitivní minulá pozitivně korelovala ($r = 0,1$; $p < 0,5$) s nevlastněním automobilu („Záměrně nevlastním automobil.“) a přítomná hedonistická negativně korelovala ($r = -0,1$; $p < 0,5$) s vyčítáním ekologického chování druhým lidem („Už se mi stalo, že jsem někomu vyčetl/a neekologické chování.“).

bylo zjistit, jaký je vztah mezi všemi časovými perspektivami a proenvironmentálními postoji a chováním.

Pro měření jednotlivých proměnných jsem použila *Zimbardo Time Perspective Inventory* (ZTPI; Zimbardo a Boyd 1999, 1997), *Transcendental-Future Time Perspective Inventory* (TFTPI; Boyd a Zimbardo 1997); škálu environmentálního znepokojení (Bruderer Enzler 2015) a dotazník celkového ekologického chování (Kaiser a Wilson 2004; Urban 2015). Všechny tyto nástroje dosahují relativně dobrých hodnot reliability (koeficienty Cronbachovo alfa se pohybují v rozmezí 0,66–0,9) a korelace mezi jednotlivými časovými perspektivami podporují konstruktovou validitu ZTPI.

3.7.1 Časové perspektivy a celkové ekologické chování

Potenciální vztah mezi jednotlivými časovými perspektivami a celkovým ekologickým chováním jsem zjišťovala pomocí korelace, která odhalila pouze dva velmi slabé vztahy: negativní korelaci s minulou pozitivní a budoucí časovou perspektivou. Oba tyto vztahy jsou přitom neočekávané, na základě teorie jsem usuzovala, že by měly být opačné (hypotéza 1 a 4). Ostatní korelace byly nesignifikantní. Po úpravě výsledků celkového ekologického chování (vypuštění prostředních hodnot; viz kapitolu 3.6.1) došlo jen k jedné větší změně: mírné pozitivní korelaci s přítomnou fatalistickou perspektivou. Následná analýza rozptylu také nenalezla žádný signifikantní lineární vztah mezi celkovým ekologickým chováním a časovými perspektivami. Časové perspektivy neměly žádný systematický vztah ani k jednotlivým proenvironmentálním chováním. Žádná z formulovaných hypotéz tedy nebyla potvrzena.

Jedno z možných vysvětlení, proč nebyl mezi proměnnými nalezen žádný vztah navzdory jejich teoretické provázanosti, by mohlo spočívat v použitých nástrojích. Avšak všechny dosáhly dostatečných až vysokých hodnot reliability, přičemž nižší hodnota u škály GEB byla zčásti vykompenzována rozdělením škály a vypuštěním jejich středních hodnot. Vše tedy nasvědčuje tomu, že problém spočívá jinde než v použitých nástrojích.

Pravděpodobnější vysvětlení může tkvít v konceptualizaci časové orientace. Je možné, že existuje vztah mezi jinými teoriemi vnímání času a proenvironmentálním chováním. Tuto možnost podporují závěry předchozích výzkumů, které nalézaly vazby

mezi proenvironmentálním chováním a konceptem zvažování budoucích důsledků chování (viz kapitolu 2.4.1). Ačkoli je koncept zvažování budoucích důsledků podobný budoucí časové perspektivě podle Zimbardovy a Boydovy teorie, odlišují se ve své šíři. Koncept zvažování budoucích důsledků se „vztahuje k míře, jakou jednotlivci zvažují potenciální vzdálené výsledky svého aktuálního chování, a k míře, jakou jsou těmito potenciálními výsledky ovlivněni“ (Strathman a kol. 1994: 743; celá definice je na str. 3940), zatímco budoucí časová perspektiva je obecnější orientací na budoucnost. Člověk upřednostňující budoucí perspektivu vše plánuje, stanovuje si budoucí cíle a s nadějí či úzkostí často přemýšlí o budoucnosti. Podle Zimbardova a Boydova vymezení této perspektivy však není jasné, zda na budoucnost orientovaní lidé berou ohled pouze na svou budoucnost, nebo zda jednají i v pozdějším zájmu druhých lidí či přírody (viz kapitolu 2.3.3). Je tedy možné, že k orientaci na budoucnost tento ohled na ostatní patřit nemusí, a proto je vazba budoucí časové perspektivy na proenvironmentální chování slabá.

Hlubší porovnání konceptu zvažování budoucích důsledků a budoucí časové perspektivy v literatuře zatím chybí. Je však také možné, že některý aspekt budoucí časové perspektivy, jenž zároveň není zahrnutý v konceptu zvažování budoucích důsledků, zmenšuje či znemožňuje potenciální vazbu na proenvironmentální chování. V dalším bádání by tak bylo vhodné oba pojmy důkladněji porovnat, a to jak na teoretické, tak na empirické úrovni.

Jediný výzkum, který se zabýval vazbou mezi časovými perspektivami (podle Zimbardovy a Boydovy teorie) a proenvironmentálním chováním (Corral-Verdugo a kol. 2006), našel vztah k šetření vodou jak u budoucí perspektivy, tak u agregované přítomné perspektivy. i když jsem také sloučila obě přítomné perspektivy do jedné proměnné, s celkovým ekologickým chováním nekorelovaly. Odlišné výsledky mohou být zapříčiněny jiným způsobem měření chování – Corral-Verdugo a kol. (2006) se zabývali pouze konkrétním chováním ve vztahu k šetření vodou, já jsem měřila celkové ekologické chování. Ačkoli jsem sledovala i vazby s jednotlivými chováními (a nenalezla žádný systematický vztah), použité metody pro měření chování se stále podstatně lišily.

Zatím žádný výzkum se nezabýval vztahem mezi transcendentální budoucí perspektivou a proenvironmentálním chováním. Už Zimbardo a Boyd (2010: 181) ji však

propojují s konceptem trvalé udržitelnosti, protože tato perspektiva poskytuje lidem motivaci brát ohled na budoucí generace (viz kapitolu 2.2.3). V tomto výzkumu však neměla k celkovému ekologickému chování (ani k environmentálnímu znepokojení) signifikantní vztah. Transcendentální budoucí perspektiva je měřena dotazníkem *Transcendental-Future Time Perspective Inventory* (TFTPI; Boyd a Zimbardo 1997), o jehož validitě nemáme tak důkladné informace, jako je tomu u ZTPI měřícího ostatní perspektivy. Samotní Boyd a Zimbardo (1997: 117) poukazují na to, že TFTPI silně koreluje s religiozitou, ačkoli se snažili o to, aby TFTPI neodrážela žádné konkrétní náboženské myšlení. Podíváme-li se však na jednotlivé otázky této škály (viz přílohu č. 2 a 3), vidíme, že se některé z nich netýkají základních rysů dané perspektivy, ale spíše typicky náboženských přesvědčení. Souhlasí-li respondent například s výrokem „Evoluční teorie dostatečně vysvětluje, jak se lidstvo zrodilo“, vypovídá to více o jeho kreacionistických názorech než o přesvědčení o existenci posmrtného života. V otázkách také zcela chybí ona orientace na blaho budoucích generací, která je lidem s dominantní transcendentální perspektivou přičítána. Je tedy možné, že TFTPI není dostatečně obsahově¹²⁶ a konstruktově validní.

3.7.2 Časové perspektivy a environmentální znepokojení

Pro zjištění vztahu mezi časovými perspektivami a environmentálním znepokojením jsem použila korelaci a analýzu rozptylu s lineárními kontrasty, stejně jako u celkového ekologického chování. Z těchto analýz vyplývá, že pouze přítomná hedonistická perspektiva tvoří s environmentálním znepokojením lineární vazbu – mírně pozitivně spolu korelují. Jedná se o překvapivý výsledek, protože neodpovídá teoretickému vymezení této perspektivy. O to je překvapivější, že agregovaná přítomná perspektiva (složená z hedonistické a fatalistické) také pozitivně korelovala s environmentálním zájmem.¹²⁷ Podle teorie časových perspektiv by lidé se silnou orientací na přítomnost měli přemýšlet a žít pouze podle svých aktuálních potřeb a nebrat v potaz důsledky svých činů. Je tedy zajímavé, že právě tyto časové perspektivy pozitivně korelují s environmentálním znepokojením, jehož škála v sobě obsahovala například i výrok:

¹²⁶ „Při zkoumání obsahové validity – při obsahové validizaci – zjišťujeme, do jaké míry test skutečně reprezentuje obsah dané [tj. měřené] vlastnosti nebo kvality“ (Ferjenčík 2000: 206).

¹²⁷ Přítomně měla tato sloučená škála přítomné orientace dostatečnou hodnotu reliability (Cronbachova alfa 0,84). Stejně tak i obě perspektivy zvlášť dosahovaly hodnot Cronbachova alfa 0,72 a 0,83.

„Všichni bychom měli být ochotni snížit nároky na naši životní úroveň, abychom chránili životní prostředí“.

Nabízí se srovnání pouze s jediným výzkumem, který se zabýval časovými perspektivami a environmentálními postoji (Milfont a Gouveiac 2006). Pro měření postojů použili jiný nástroj – škály *Environmental Preservation Scale* (ochranné postoje) a *Environmental Utilization Scale* (užitkové postoje, které vymezili jako postoje dominance člověka nad přírodou s důrazem na využívání přírodních zdrojů). Přítomná fatalistická perspektiva negativně korelovala s ochrannými postoji, kdežto hedonistická přítomná perspektiva negativně korelovala s „neenvironmentálními“ užitkovými postoji, ačkoli byla očekávána pozitivní korelace.¹²⁸ Milfont a Gouveiac (2006) aplikovali jinou metodu měření postojů a na jiný vzorek respondentů (247 studentů), proto nemůžeme naše výzkumy zcela relevantně srovnávat. Přesto výsledky obou výzkumů naznačují, že vztah přítomných perspektiv k environmentálním postojům nemusí být tak jednoznačný, jak by se mohlo zdát pouze na základě teorie.

3.7.3 Celkové ekologické chování a environmentální znepokojení

Škály *General Ecological Behavior* a environmentálního znepokojení spolu dle očekávání silně pozitivně korelovaly. Navzdory tomuto blízkému vztahu korelovaly časové perspektivy s chováním a znepokojením odlišně a mnohdy i opačným směrem. Korelace se navzájem přiblížily až po upravení výsledku škály GEB, kdy byly vypuštěny její prostřední hodnoty (viz kapitolu 3.6.1). Přesto zůstává vztah perspektiv s environmentálním znepokojením silnější, než s celkovým ekologickým chováním.

Tento rozdíl může být způsoben odlišným charakterem obou nástrojů i proměnných, které měří. Škála environmentálního znepokojení měří postoje a její autoři (Diekmann a Preisendörfer 2003) formulovali otázky na základě klasického tříložkového modelu postojů (kognitivní, afektivní a konativní složka). Oproti tomu škála *General Ecological Behavior* je založena na Campbellově paradigmatu, které na postoj nahlíží jako na latentní dispozici k chování, jež se dá pozorovat i z chování

¹²⁸ Milfont a Gouveiac (2006) tento nečekaný vztah hedonistické přítomnosti a užitkových postojů nijak nekomentují.

samotného. z úhlu Campbellova paradigmatu tak můžeme výsledek škály GEB interpretovat jako obecný postoj vycházející ze sady chování.

Dalším možným důvodem odlišného vlivu časových perspektiv na environmentální znepokojení a chování je potenciální mediační role znepokojení. Časové perspektivy by mohly více působit na znepokojení, které by skrze silnou korelaci ovlivnilo chování. K podobnému závěru došla Bruderer Enzler (2015), podle jejího výzkumu je environmentální znepokojení mediátorem ve vztahu zvažování budoucích důsledků a proenvironmentálního chování. Pro měření environmentálního znepokojení použila stejnou škálu, jakou jsem použila v tomto výzkumu. Chování sice měřila jiným způsobem, ale taktéž je rozlišovala dle náročnosti. Provedla ovšem mediační analýzu, bez níž nemohu na svých datech tento vztah adekvátně popsat.¹²⁹ Je to však další možnost, jak pracovat s daty nasbíranými během tohoto výzkumu.

3.7.4 Limity výzkumu a další možnosti bádání

Hodnota tohoto výzkumu spočívá dle mého názoru v tom, že vychází z rešerše předchozích výzkumů a reaguje na ně. (Například pracuje se všemi druhy časových perspektiv, včetně zatím opomíjené transcendentální.) Výzkum může být přínosný, i když nenalezl očekávané vztahy. Použité škály totiž dosáhly dostatečných až vysokých hodnot reliability a jednotlivé časové perspektivy spolu teoreticky očekávaně korelovaly, což podporuje konstruktovou validitu škál *Zimbardo Time Perspective Inventory*. Vzorek čítal obstojný počet respondentů, ačkoli vykazovali spíše vyšší skóre na škále *General Ecological Behavior*, které ovlivnilo výsledky korelací.

Výzkum je limitován délkou dotazníku, jež mohla zapříčinit nepozornost respondentů špatně odpovídajících na screener. Délka byla ovlivněna zvláště dotazníkem ZTPI měřícím časové perspektivy a škálou GEB, kterou jsem však ještě zkracovala a snížila tak její reliabilitu.

Data sesbíraná během tohoto výzkumu poskytují i další možnosti jejich analýzy. Mohla by být provedena mediační analýza zaměřující se na potenciální roli environmentálního znepokojení jako mediátoru ve vztahu časových perspektiv

¹²⁹ Mediační analýza již přesahovala možnosti této práce.

a celkového ekologického chování. Dále by mohli být vytipováni respondenti s ideální časovou orientací¹³⁰ (viz kapitolu 2.2.4) a mohlo by být zjišťováno, zda se tato vyvážená časová orientace váže na proenvironmentální postoje a chování.

Tento výzkum otevřel nové otázky pro další studium vztahu mezi časovými perspektivami (či jinými podobnými koncepty) a proenvironmentálními postoji a chováním. Stálo by za to důkladněji prozkoumat rozdíl mezi budoucí časovou perspektivou a konceptem zvažování budoucích důsledků. Dále by bylo dobré zaměřit se na to, proč již ve dvou realizovaných výzkumech (tento a Milfonta a Gouveiaca 2006) korelovaly přítomné časové perspektivy s environmentálními postoji, ačkoli tento vztah vypadá z teoretického hlediska nepravděpodobně. Větší pozornost by mohla být zaměřena také na vztah proenvironmentálních postojů a chování s transcendentální budoucí perspektivou. Zvláště by bylo dobré důkladněji prozkoumat validitu TFTPI, kterým je tato perspektiva měřena. Zajímavé by mohlo být i srovnání skupiny environmentálně a neenvironmentálně orientovaných lidí a sledování jejich časové orientace.

¹³⁰ To jsou ti, u nichž silně působí minulé pozitivní perspektiva a středně silně budoucí a přítomná hedonistická perspektiva. Jak rozebírám v kapitole 2.2.4., tato ideální časová orientace však zatím není důkladně prozkoumána a analýzám by tak muselo předcházet hlubší studium této orientace.

4. ZÁVĚR

Hlavním cílem této diplomové práce bylo zjistit, jaký je vztah mezi časovými perspektivami a proenvironmentálními postoji a chováním. V první části práce jsem vymezila základní pojmy klíčové pro tuto práci: proenvironmentálními postoje a chování. Poté jsem se zabývala teorií časových perspektiv Philipa Zimbarda a Johna Boyda, podle níž každý člověk vnímá čas (tedy kategorizuje události do kognitivních časových rámců) jedinečným způsobem skrze různé časové perspektivy. Zimbardo a Boyd rozlišují celkem šest časových perspektiv (minulou pozitivní a negativní, přítomnou hedonistickou a fatalistickou, budoucí a transcendentálně budoucí), které lidé v individuálně různé míře používají. Upřednostňováním určitých perspektiv a upozadováním jiných pak vzniká charakteristická časová orientace, jež ovlivňuje různé aspekty života. Zajímalo mě, zda mezi tyto aspekty patří také postoje a chování týkající se přírody a životního prostředí.

Po představení základních pojmů a teorií jsem v pestrém souboru základní environmentalistické literatury hledala, zda se tímto tématem již někdo na teoretické rovině zabýval. Ačkoli je téma času v environmentalistických textech zmiňováno často, nejedná se přímo o vliv individuálních způsobů vnímání času na postoje a chování. Mému okruhu zájmu bylo nejbližší téma „jednání s ohledem na budoucí generace“, jež je rozebíráno mnoha autory.

V následující kapitole jsem se zabývala rešerší výzkumů, které již byly na téma vztahu individuálních rozdílů ve vnímání času a proenvironmentálních postojů a chování provedeny. Většina z nich však pracovala s konceptem zvažování budoucích důsledků, jenž je odlišný od časových perspektiv podle Zimbardovy a Boydovy teorie – ty používaly pouze dva výzkumy. Na základě této rešerše jsem vyhodnotila, kudy by se mohlo ubírat další bádání a uzpůsobila tomu i vlastní výzkum, který jsem popsala v empirické části práce.

Cílem kvantitativního výzkumu bylo zjistit, jaký je vztah mezi všemi časovými perspektivami a proenvironmentálními postoji a chováním. Sběr dat byl proveden skrze on-line dotazník a vzorek čítal 397 respondentů. Pro měření jednotlivých proměnných jsem použila dotazník *Zimbardo Time Perspective Inventory, Transcendental-Future Time*

Perspective Inventory, škálu *General Ecological Behavior* a škálu environmentálního znepokojení. Jednotlivé škály dosahovaly dostatečných až vysokých hodnot reliability, přesto korelace ani analýza rozptylu neodhalila žádné signifikantní vztahy, které by byly očekávané na základě teorie. V závěrečné části interpretuji tyto výsledky, shrnuji limity výzkumu a nastiňuji další možnosti hledání vztahů mezi časovými perspektivami, proenvironmentálními postoji a chováním.

SEZNAM SCHÉMAT, GRAFŮ A TABULEK

Schéma č. 1: Model teorie plánovaného chování	14
Schéma č. 2: Model hodnot teorie hodnot–přesvědčení–norem	15
Schéma č. 3: Model ochoty zaplatit za zmírnění globálního oteplování	42
Schéma č. 4: Environmentální znepokojení jako mediátor ve vztahu CFC a proenvironmentálního chování.....	43
Schéma č. 5: Přesvědčení o dopadech jako mediátor ve vztahu CFC a proenvironmentálního chování	43
Graf č. 1: Rozložení respondentů podle věku	54
Graf č. 2: Rozložení respondentů podle nejvyššího dosaženého vzdělání	54
Graf č. 3: Rozložení respondentů podle velikosti obce	55
Tabulka č. 1: Základní charakteristiky použitých škál	63
Tabulka č. 2: Korelace jednotlivých proměnných	64
Tabulka č. 3: Korelace jednotlivých proměnných pro vzorek „pozorných“	66

JMENNÝ INDEX

- Ajzen, Icek 13, 14
- Arnocky, Steven 41, 44, 47
- Aronson, Elliot 11, 16
- Babbie, Earl 61
- Bamberg, Sebastian 13, 51
- Bartolucci, Francesco 60, 62
- Batson, Dan 19
- Brittain, Lance 42
- Bruderer Enzler, Heidi 41–43, 48, 52, 58, 59, 63, 69, 73
- Budil, Ivo 33
- Bushman, Brad 11, 16
- Byrka, Katarzyna 16
- Campbell, Donald 11, 16, 48, 59, 72
- Carelli, Maria 26, 27
- Carson, Rachel 32
- Cato, Molly Scott 34
- Cialdini, Robert 11
- Collins, Christy 41
- Coolican, Hugh 61
- Corral-Verdugo, Victor 41, 45, 47, 49–52, 68, 70
- Bauman, Zygmunt 37
- Baumeister, Roy 11, 16
- Berinsky, Adam 56
- Böhm, Gisela 39, 46
- Bohner, Gerd 11
- Boyd, John 9, 10, 18, 32–35, 38–40, 45, 49, 51, 52, 56, 57, 63, 69, 70, 75
- Darley, John 19
- Dawkins, Richard 34, 37
- Demarque, Christophe 8, 44, 48, 52
- Diekmann, Andreas 58, 72
- Dietz, Thomas 42
- Diniz, Pollyane 46
- Disman, Miloslav 42
- Douthwaite, Richard 34
- Duckitt, John 12, 45
- Eagly, Alice 11
- Ebreo, Angela 41
- Eriksen, Thomas H. 32
- Ferjenčík, Ján 20, 52, 65, 71
- Fraijo-Sing, Blanca 45, 49

Gálik, Stanislav 11
Gatersleben, Birgitta 12, 13, 17, 47
Gifford, Robert 12, 51
Gouveiac, Valdiney 45, 49, 50, 51, 72, 74
Hardin, Garrettg 8
Hendl, Jan 61, 62
Hines, Jody 51
Chaiken, Shelly 11
Chambers, Susan 41
Joireman, Jeff 8, 41–43, 50
Kairys, Atanas 28
Kaiser, Florian 8, 12, 13, 16, 59, 60, 62, 63, 69
Keough, Kelli 23
Khachatryan, Hayk 8, 41, 50
Klöckner, Christian 13–15
Kohák, Erazim 32, 34, 36, 37
Krajhanzl, Jan 13
Lens, Willy 18
Lewin, Kurt 18
Librová, Hana 31, 33, 34, 36–38
Lindsay, James 41
Liu, Richie 41, 42, 50
Lorenz, Konrad 32, 37
Lukavská, Kateřina 56, 57, 63, 65
Mařádková, Petra 58
McElwee O'Brien, Rory 42
Milfont, Taciano 8, 12, 45, 46, 49, 50, 51, 72, 74
Möser, Guido 13, 51
Nakonečný, Milan 11
Nordlund, Annika 15
Nuttin, Joseph 18
Pfister, Hans-Rüdiger 39, 46
Pinheiro, José 45, 49
Platt, John 8
Preisendörfer, Peter 58, 72
Rabinovich, Anna 40
Ridley, Matt 37
Rousseau, Jean Jacques 33
Schultz, Wesley 8, 12, 13
Singer, Peter 32, 36
Skolimowski, Henryk 36
Steg, Linda 15, 42
Stern, Paul 13, 15, 39
Stibral, Karel 33

Stolarski, Maciej 9, 18–20, 29, 53, 68

Strathman, Alan 39–41, 47, 52, 70

Sussman, Reuven 12

Šmajš, Josef 35

Tomková, Vendula 33

Treiman, Donald 57, 61

Urban, Jan 60, 65, 69

Van Beek, Wessel 28

Vavroušek, Josef 31, 36

Vining, Joanne 41

Výrost, Jozef 11

Wilson, Edward O. 32, 36

Wilson, Jessie 46

Wilson, Mark 60, 63, 69

Zimbardo, Philip 9, 10, 18, 32–35, 38–
40, 45, 49, 51, 52, 56, 57, 63, 69, 70, 75

BIBLIOGRAFIE

- AJZEN, I., 1991: The theory of planned behavior. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, roč. 50, str. 179–211.
- AJZEN, I., 2011: The theory of planned behaviour: Reactions and reflections. *Psychology & Health*, roč. 26, č. 9, str. 1113-1127.
- ARNOCKY, S., T. MILFONT, J. NICOL, 2014: Time Perspective and Sustainable Behavior: Evidence for the Distinction Between Consideration of Immediate and Future Consequences. *Environment and Behavior*, roč. 46, č. 5, str. 556-582.
- ARONSON, E., T. WILSON, R. AKERT, 2013: *Social psychology*. Pearson, Boston.
- BABBIE, E., 2010: *The practice of social research*. (12th ed.) Wadsworth, Belmont, CA.
- BAMBERG, S., G. MÖSER, 2007: Twenty years after Hines, Hungerford, and Tomera: a new meta-analysis of psycho-social determinants of pro-environmental behaviour. *Journal of Environmental Psychology*, roč. 27, str. 14-25.
- BARON, R., D. KENNY, 1986: The Moderator-Mediator Variable Distinction in Social Psychological Research: Conceptual, Strategic, and Statistical Considerations. *Journal of Personality and Social Psychology*, roč. 51, č. 6, str. 1173-1182.
- BAUMAN, Z., 2008: *Tekuté časy: Život ve věku nejistoty*. Academia, Praha.
- BAUMEISTER, R., B. BUSHMAN, 2014: *Social psychology and human nature*. 3rd ed. Wadsworth Cengage Learning, Australia.
- BARTOLUCCI, F., S. BACCI, M. GNALDI, 2016: *Statistical analysis of questionnaires: a unified approach based on R and Stata*. CRC press, Boca Raton.
- BERINSKY, A., M. MARGOLIS, M. W. SANCES, 2012: *Separating the Shirkers from the Workers? Making Sure Respondents Pay Attention on Internet Surveys*. Presented at the CESS 5th Annual Experimental Political Science Conference, New York.
- BÖHM, G., H.-R. PFISTER, 2005: Consequences, morality, and time in environmental risk evaluation. *Journal of Risk Research*, roč. 8, č. 6, str. 461-479.
- BOHNER, G., 2006: Postoje. Str. 281-328, v: Hewstone M., W. Stroebe. *Sociální psychologie*. Portál, Praha.
- BOYD, J., P. ZIMBARDO, 1997: Constructing time after death: The transcendental-future time perspective. *Time and Society*, roč. 6, č. 1, str. 35-54.
- BRUDERER ENZLER, H., 2015: Consideration of Future Consequences as a Predictor of Environmentally Responsible Behavior: Evidence From a General Population Study. *Environment and Behavior*, roč. 47, č. 6, str. 618-643.
- BUDIL, I. T., 1995: *Mýtus, jazyk a kulturní antropologie*. Triton, Praha.

- CARELLI, M. G., B. WIBERG, E. ÅSTRÖM, 2015: Broadening the TP Profile: Future Negative Time Perspective. Str. 87-97, v: Stolarski, M., N. Fieulaine, W. van Beek (ed.) *Time Perspective Theory; Review, Research and Application: Essays in Honor of Philip G. Zimbardo*. Springer, Cham.
- CARSON, R., 1996: Mlčící jaro. Str. 51-55, v: Kohák, E., R. Kolářský, I. Míchal (ed.) *Závod s časem*. Torst, Praha.
- CATO, M. S., 2009: *Green economics*. Earthscan, London.
- CIALDINI, R., 2012: *Zbraně vlivu. Manipulativní techniky a jak se jim bránit*. Jan Melvil publishing, Brno.
- COLLINS, CH., S. CHAMBERS, 2005: Psychological and Situational Influences on Commuter-Transport-Mode Choice. *Environment and Behavior*, roč. 37, č. 5, str. 640-661.
- COOLICAN, H., 2014: *Research Methods and Statistics in Psychology*. (6th ed.) Psychology Press, New York.
- CORRAL-VERDUGO, V., M. BONNES, C. TAPIA-FONLLEM, B. FRAIJO-SING, M. FRÍAS-ARMENTA, G. CARRUS, 2009: Correlates of pro-sustainability orientation: The affinity towards diversity. *Journal of Environmental Psychology*, roč. 29, str. 34-43.
- CORRAL-VERDUGO, V., B. FRAIJO-SING, J. PINHEIRO, 2006: Sustainable behavior and time perspective: present, past, and future orientations and their relationship with water conservation behavior. *Interamerican Journal of Psychology*, roč. 40, č. 2, str. 139-147.
- DAWKINS, R., 2003: *Sobecký gen*. Mladá Fronta, Praha.
- DEMARQUE CH., T. APOSTOLIDIS, R.-V. JOULE, 2013: Consideration of future consequences and pro-environmental decision making in the context of persuasion and binding commitment. *Journal of Environmental Psychology*, roč. 36, str. 214-220.
- DIEKMANN, A., P. PREISENDÖRFER, P., 2003: Green and greenback: The behavioral effects of environmental attitudes in low-cost and high-cost situations. *Rationality and Society*, roč. 15, č. 4, str. 441-472.
- DIETZ, T., A. DAN, R. SCHWOM, 2007: Support for Climate Change Policy: Social Psychological and Social Structural Influences. *Rural Sociology*, roč. 72, č. 2, str. 185-214.
- DISMAN, M., 2011: *Jak se vyrábí sociologická znalost*. Univerzita Karlova v Praze a Nakladatelství Karolinum, Praha.
- DOUTHWAITE, R., 1996: *Short circuit: Strengthening local economies for security in an unstable world*. Lilliput Press, Dublin.
- EAGLY, A., H., S. CHAIKEN, 1998: Attitude structure and function. Str. 269-322, v: GILBERT D. T., S. T. FISKE, G. LINDZEY (ed.) *The Handbook of Social Psychology*. McGraw-Hill, New York. (Cit. v Bohner 2006: 283.)
- EBREO, A., J. VINING, 2001: How Similar Are Recycling and Waste Reduction? Future Orientation and Reasons for Reducing Waste as Predictors of Self-Reported Behavior. *Environment and Behavior*, roč. 33, č. 3, str. 424-448.

- ERIKSEN, T. H., 2005: *Tyranie okamžiku*. Doplněk, Brno.
- FERJENČÍK, J., 2000: *Úvod do metodologie psychologického výzkumu: jak zkoumat lidskou duši*. Portál, Praha.
- GÁLIK, S., 2012: *Psychologie přesvědčování*. Grada, Praha.
- GATERSLEBEN, B., 2012: Measuring environmental behaviour. Str. 131-140, v: STEG, L., A. VAN DEN BERG, J. DE GROOT (ed.) *Environmental Psychology: An Introduction*. Wiley-Blackwell, Chichester.
- GIFFORD, R., 2007: *Environmental psychology: principles and practice*. 4th ed. Optimal Books, Victoria.
- GIFFORD, R., R. SUSSMAN, 2012: Environmental Attitudes. Str. 61-74, v: CLAYTON, S. (ed.): *The Oxford Handbook of Environmental and Conservation Psychology*. Oxford University Press, New York.
- HARDIN, G., 1968: The tragedy of the commons. *Science*, roč. 162, str. 1243–1248.
- HENDL, J., 2006: *Přehled statistických metod zpracování dat: analýza a metaanalýza dat*. Portál, Praha.
- HINES, J. M., H. R. HUNGERFORD, A. N. TOMERA, 1986/87: Analysis and synthesis of research on responsible environmental behaviour: a metaanalysis. *Journal of Environmental Education*, roč. 18, str. 1–8.
- HOWARTH, R., 2009: Sustainability as Opportunity. Str. 368-382, v: SPASH, C. (ed.) *Ecological economics: Critical concepts in the environment. Volume II: Sustaining well-being*. Routledge, London.
- JOIREMAN, J., P. VAN LANGE, M. VAN VUGT, 2004: Who Cares about the Environmental Impact of Cars? Those with an Eye toward the Future. *Environment and Behavior*, roč. 36, č. 2, str. 187-206.
- JOIREMAN, J., R. LIU, 2014: Future-oriented women will pay to reduce global warming: Mediation via political orientation, environmental values, and belief in global warming. *Journal of Environmental Psychology*, roč. 40, str. 391-400.
- JOIREMAN, J., T. LASANE, J. BENNETT, D. RICHARDS, S. SOLAIMANI, 2001: Integrating social value orientation and the consideration of future consequences within the extended norm activation model of proenvironmental behaviour. *British Journal of Social Psychology*, roč. 40, str. 133–155.
- KAISER, F., 1998: a General Measure of Ecological Behavior. *Journal of Applied Social Psychology*, roč. 28, č. 5, str. 395-422.
- KAISER, F., M. WILSON, 2000: Assessing People's General Ecological Behavior: a Cross-Cultural Measure. *Journal of Applied Social Psychology*, roč. 30, č. 5, str. 952-978.
- KAISER, F., M. WILSON, 2004: Goal-directed conservation behavior: the specific composition of a general performance. *Personality and Individual Differences*, roč. 36, str. 1531–1544.

- KAISER, F., K. BYRKA, 2015: The Campbell Paradigm as a Conceptual Alternative to the Expectation of Hypocrisy in Contemporary Attitude Research. *The Journal of Social Psychology*, roč. 155, č. 1, str. 12-29.
- KAISER, F., K. BYRKA, T. HARTIG, 2010: Reviving Campbell's Paradigm for Attitude Research. *Personality and Social Psychology Review*, roč. 14, č. 4, str. 351-367.
- KEOUGH, K., P. ZIMBARDO, J. BOYD, 1999: Who's Smoking, Drinking, and Using Drugs? Time Perspective as a Predictor of Substance Use. *Basic and Applied Social Psychology*, roč. 21, č. 2, str. 149-164.
- KHACHATRYAN H., J. JOIREMAN, K. CASAVANT, 2013: Relating values and consideration of future and immediate consequences to consumer preference for biofuels: a three-dimensional social dilemma analysis. *Journal of Environmental Psychology*, roč. 34, 97-108.
- KLÖCKNER, Ch., 2013: a comprehensive model of the psychology of environmental behaviour—A meta-analysis. *Global Environmental Change*, č. 23, str. 1028–1038.
- KOHÁK, E., 2006: *Zelená svatozář. Kapitoly z ekologické etiky*. Sociologické nakladatelství, Praha.
- KRAJHANZL, J., 2015: *Psychologie vztahu k přírodě a životnímu prostředí*. Lipka, Brno.
- LEWIN, K., 1951: *Field theory in the social sciences: Selected theoretical papers*. Harper, New York. (Cit. v Zimbardo a Boyd 1999: 1271)
- LIBROVÁ, H., 1988: *Láska ke krajině?* Blok, Brno.
- LIBROVÁ, H., 1994: *Pestří a zelení. Kapitoly o dobrovolné skromnosti*. VERONICA, Brno.
- LIBROVÁ, H., 2003: *Vlažní a váhaví. Kapitoly o ekologickém luxusu*. Doplněk, Brno.
- LINDSAY, J., A. STRATHMAN, 1997: Predictors of Recycling Behavior: An Application of a Modified Health Belief Model. *Journal of Applied Social Psychology*, roč. 27, str. 1799-1823.
- LORENZ, K., 1990: *Osm smrtelných hříchů*. Panorama, Praha.
- LUKAVSKÁ, K., M. KLICPEROVÁ-BAKER, J. LUKAVSKÝ, P. ZIMBARDO, 2011: ZTPI – Zimbardův dotazník časové perspektivy. *Československá psychologie*, roč. 55, č. 4, str. 356-373.
- MAŘÁDKOVÁ, P., 2014: *Možné souvislosti hardiness a Zimbardovy teorie časové perspektivy*. Diplomová práce. Univerzita Palackého v Olomouci, Filozofická fakulta, Olomouc. Dostupné na: http://theses.cz/id/samtfm/Magistersk_diplomov_prce_-_Petra_Madkov_-_stag.pdf [Staženo 23. 9. 2015]
- MCÉLWEE O'BRIEN R., L. BRITAIN, 2009: Optimism for the World's Future versus the Personal Future: Application to Environmental Attitudes. *Current Psychology*, roč. 28, str. 133–145.
- MILFONT, T., CH. DEMARQUE, 2015: Understanding Environmental Issues with Temporal Lenses: Issues of Temporality and Individual Differences. Str. 371-383, v: Stolarski, M.,

- N. FIEULAINÉ, W. VAN BEEK (ed.) *Time Perspective Theory; Review, Research and Application: Essays in Honor of Philip G. Zimbardo*. Springer, Cham.
- MILFONT, T., J. DUCKITT, 2004: The structure of environmental attitudes: a first- and second-order confirmatory factor analysis. *Journal of Environmental Psychology*, roč. 24, 289–303.
- MILFONT, T., J. DUCKITT, 2010: The environmental attitudes inventory: a valid and reliable measure to assess the structure of environmental attitudes. *Journal of Environmental Psychology*, roč. 30, str. 80–94.
- MILFONT, T., J. WILSON, P. DINIZ, 2012: Time perspective and environmental engagement: a meta-analysis. *International Journal of Psychology*, roč. 47, č. 5, str. 325–334.
- MILFONT, T., V. GOUVEIAC, 2006: Time perspective and values: An exploratory study of their relations to environmental attitudes. *Journal of Environmental Psychology*, roč. 26, str. 72–82.
- NAKONEČNÝ, M., 2009: *Psychologie osobnosti*. Academia, Praha.
- NOVOTNÝ, J., ekologický zemědělec, 2015: ústní sdělení, 9. 7. 2015 na jeho statku v Bohdalicích–Pavlovicích.
- PLATT, J., 1973: Social taps. *American Psychologist*, roč. 28, str. 641–651.
- RABINOVICH, A., T. MORTON, T. POSTMES, 2010: Time perspective and attitude-behaviour consistency in future-oriented behaviours. *British Journal of Social Psychology*, roč. 49, str. 69–89.
- RIDLEY, M., 2000: *Původ ctivosti*. Portál, Praha.
- SCHULTZ, P. W., C. SHRIVER, J. TABANICO, A. M. KHAZIAN, 2004: Implicit connections with nature. *Journal of Environmental Psychology*, roč. 24, str. 31–42.
- SCHULTZ, P., F. KAISER, 2012: Promoting Pro-Environmental Behavior. Str. 556–575, v: CLAYTON, S. (ed.): *The Oxford Handbook of Environmental and Conservation Psychology*. Oxford University Press, New York.
- SCHWARTZ, S. H., J.A. HOWARD, 1981: a normative decision-making model of altruism. Str. 89–211, v: RUSHTON, J. P., SORRENTINO, R.M. (ed.): *Altruism and Helping Behavior*. Lawrence Erlbaum, Hillsdale, NJ.
- SINGER, P., 1993: *Practical Ethics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- SKOLIMOWSKI, H, 1996: Ekologická etika a posvátnost života. Str. 135–152, v: Kohák, E., R. Kolářský, I. Míchal (ed.) *Závod s časem*. Torst, Praha.
- STEG, L., A. NORDLUND, 2012: Models to explain environmental behaviour. Str. 185–195, v: STEG, L., A. VAN DEN BERG, J. DE GROOT (ed.) *Environmental Psychology: An Introduction*. Wiley-Blackwell, Chichester.
- STERN P., T. DIETZ, T. ABEL, G. GUAGNAN, L. KALOF, 1999: a Value-Belief-Norm Theory of Support for Social Movements: The Case of Environmentalism. *Human Ecology Review*, roč. 6, č. 2, str. 81–97.

- STERN, P., 1976: Effect of Incentives and Education on Resource Conservation Decisions in a Simulated Commons Dilemma. *Journal of Personality and Social Psychology*, roč. 34, č. 6, str. 1285-1292.
- STERN, P., 1992: Psychological dimensions of global environmental change. *Annual Review of Psychology*, roč. 43, str. 269–302.
- STERN, P., 2000: Toward a coherent theory of environmentally significant behavior. *Journal of Social Issues*, roč. 56, č. 3, str. 407–424.
- STIBRAL, K., 2005: *Proč je příroda krásná? Estetické vnímání přírody v novověku*. Dokořán, Praha.
- STOLARSKI, M., N. FIEULAINÉ, W. VAN BEEK (ed.) *Time Perspective Theory; Review, Research and Application: Essays in Honor of Philip G. Zimbardo*. Springer, Cham.
- STOLARSKI, M., B. WIBERG, E. OSIN, 2015: Assessing Temporal Harmony: The Issue of a Balanced Time Perspective. Str. 57-71, v: STOLARSKI, M., N. FIEULAINÉ, W. VAN BEEK (ed.) *Time Perspective Theory; Review, Research and Application: Essays in Honor of Philip G. Zimbardo*. Springer, Cham.
- STRATHMAN, A., F. GLEICHER, D. BONINGER, C. S. EDWARDS, 1994: The Consideration of Future Consequences: Weighing Immediate and Distant Outcomes of Behavior. *Journal of Personality and Social Psychology*, roč. 66, č. 4, str. 742-752.
- SVOBODOVÁ, R., 2015: Aby po nás nezůstaly jen sochy. *Sedmá generace*, roč. 24, č. 4, str. 10-11.
- ŠMAJS, JOSEF, 1995: *Ohrožená kultura*. Zvláštní vydání, Brno.
- TOBLER, CH., V. VISSCHERS, M. SIEGRIST, 2012: Addressing climate change: Determinants of consumers' willingness to act and to support policy measures. *Journal of Environmental Psychology*, roč. 32, str. 197-207.
- TOMKOVÁ, V., 2011: *Zpomalení aneb Slow Movement. Vnímání a prožívání času v environmentálních perspektivách*. Diplomová práce. Masarykova univerzita, Fakulta sociálních studií, Brno. Dostupné na: https://is.muni.cz/th/75375/fss_m/Slow_Movement_DP. [Staženo 19. 9. 2014]
- TREIMAN, D., 2008: *Quantitative Data Analysis: Doing Social Research to Test Ideas*. Jossey-Bass, San Francisco.
- URBAN, J., 2015: *Predicting proenvironmental behaviours: comparison of the theory of planned behavior and Campbell's paradigm*. Presented at the 11th Biennial Conference on Environmental Psychology, Groningen.
- VAN BEEK, W., A. KAIRYS, 2015: Time Perspective and Transcendental Future Thinking. Str. 73-86, v: STOLARSKI, M., N. FIEULAINÉ, W. VAN BEEK (ed.) *Time Perspective Theory; Review, Research and Application: Essays in Honor of Philip G. Zimbardo*. Springer, Cham.
- VAVROUŠEK, J., 1996: Závod s časem. Str. 209-216, v: KOHÁK, E., R. KOLÁŘSKÝ, I. MÍCHAL (ed.) *Závod s časem*. Torst, Praha.

VÝROST, J., 2014: Postoje, jejich utváření a změna. Str. 127-145, v: VÝROST J., I. SLAMĚNÍK (ed.) *Sociální psychologie*. Grada, Praha.

WILSON, E. O., 1995: *Rozmanitost života*. Lidové noviny, Praha.

ZIMBARDO, P., 2014: *Luciferův efekt. Jak se z dobrých lidí stávají lidé zlí*. Academia, Praha.

ZIMBARDO, P., J. BOYD, 1999: Putting Time in Perspective: a Valid, Reliable Individual-Differences Metric. *Journal of Personality and Social Psychology*, roč. 77, č. 6, str. 1271-1288.

ZIMBARDO, P., J. BOYD, 2010: *The Time Paradox*. Rider, London.

ZIMBARDO, P., K. KEOUGH, J. BOYD, 1997: Present Time Perspective as a Predictor of Risky Driving. *Personality and Individual Differences*, roč. 23, č. 6, str. 1007-1023.

PŘÍLOHY

Seznam příloh

Příloha č. 1: Tabulka výzkumů použitých v rešerši	90
Příloha č. 2: Použité škály a jejich překlady	91
Příloha č. 3: Celý použitý dotazník	99
Příloha č. 4: Graficky znázorněné výsledky analýzy rozptylu s lineárními kontrasty	105
Příloha č. 5: Grafy zobrazující vzájemné závislosti mezi proměnnými	111

Příloha č. 1: Tabulka výzkumů použitých v rešerši prezentované v kapitole 2.4.

Studie	Země	Vzorek	Způsob měření	Druh postojů, chování	Poznámka
Arnocky a kol. (2014)	Nový Zéland	Studenti (n=78)	CFC (CFC-F, CFC-I)	Motivace k PEB, EC	Experiment
Arnocky a kol. (2014)	Nový Zéland	Studenti (n=104)	CFC (CFC-F, CFC-I)	Motivace k PEB, EC	
Bruderer Enzler (2013)	Švýcarsko	Obyvatelé (n=1945)	CFC (CFC-F, CFC-I)	PEB: více druhů, EC	Experiment
Collins a Chambers (2005)	Austrálie	Studenti (n=205)	CFC	PEB: dojíždění	
Corral-Verdugo a kol. (2006)	Mexiko	Obyvatelé (n=300)	ZTPI	PEB: šetření vodou	Experiment
Corral-Verdugo a kol. (2009)	Mexiko	Obyvatelé (n=230)	CFC	PEB: více druhů	
Demarque a kol. (2013)	Francie	Studenti (n=179)	CFC	PEB: více druhů	Experiment
Dietz a kol. (2007)	USA	Obyvatelé (n=316)	CFC	EA, PEB: podpora politik	
Ebreo a Vining (2001)	USA	Obyvatelé (n=63)	CFC	PEB: recyklování	Experiment
Joireman a kol. (2001)	USA	Studenti (n=191)	CFC	PEB: více druhů, podpora politik	
Joireman a kol. (2004)	USA	Obyvatelé (n=186)	CFC	PEB: dojíždění	Experiment
Joireman a Liu (2014)	USA	Obyvatelé (n=299)	CFC (CFC-F, CFC-I)	PEB: ochota zaplatit za redukci GO	
Khachatryan a kol. (2013)	USA	Obyvatelé (n=463)	CFC (CFC-F, CFC-I)	PEB: preference biopaliv	Experiment
Lindsay a Strathman (1997)	USA	Obyvatelé (n=317)	CFC	PEB: recyklování	
McElwee a Brittain (2009)	USA	Studenti (n=156)	CFC	EA, EC	Metaanalýza
Milfont (2012)			CFC, ZTPI	EA, PEB	
Milfont a Gouveia (2006)	Brazílie	Studenti (n=247)	ZTPI	EA	Experiment
Strathman a kol. (1994)	USA	Studenti (n=208)	CFC	EA: těžba ropy	
Strathman a kol. (1994)	USA	Studenti (n=59)	CFC	PEB: více druhů	

Příloha č. 2: Použité škály a jejich překlady.

Dotazník *Zimbardo Time Perspective Inventory*.

Původní znění (Zimbardo a Boyd 1999, 2010)

Český překlad podle Lukavské a kol. (2011)

Vlastní překlad R.S. (uveden tam, kde se odchyluje od verze Lukavské)

I believe that getting together with one's friends to party is one of life's important pleasures.

Věřím, že scházení se s přáteli na večírcích a oslavách patří k důležitým životním radostem.

Familiar childhood sights, sounds, smells often bring back a flood of wonderful memories.

Pohledy, zvuky a vůně důvěrně známé z dětství ve mně často vyvolávají spoustu nádherných vzpomínek.

Fate determines much in my life.

Mnohé v mém životě určuje osud.

I often think of what I should have done differently in my life.

Často myslím na to, co jsem měl/a v životě udělat jinak.

My decisions are mostly influenced by people and things around me.

Má rozhodnutí jsou většinou ovlivněna lidmi a věcmi v mém okolí.

I believe that a person's day should be planned ahead each morning.

Věřím, že člověk by si měl každé ráno předem naplánovat svůj nastávající den.

It gives me pleasure to think about my past.

Moc rád/a vzpomínám na svou minulost.

I do things impulsively.

Jednám impulzivně – tj. dělávám věci, které mne právě napadnou.

If things don't get done on time, I don't worry about it.

Nedělám si starosti, když se věci neudělají včas.

When I want to achieve something, I set goals and consider specific means for reaching those goals.

Když chci něčeho dosáhnout, vytyčím si své cíle a rozmyslím si jakými konkrétními prostředky k nim dospět.

On balance, there is much more good to recall than bad in my past.

Zvážím-li svou minulost, vybavuje se mi mnohem víc dobrého než toho špatného.

When listening to my favorite

Při poslouchání své oblíbené

music, I often lose all track of time.	hudby často úplně ztratím pojem o čase.	
Meeting tomorrow's deadlines and doing other necessary work comes before tonight's play.	Řídím se pravidlem „nejdřív práce a potom zábava“.	
Since whatever will be will be, it doesn't really matter what I do.	Vzhledem k tomu, že co se má stát se stejně stane, nesejde vlastně na tom, co udělám já.	
I enjoy stories about how things used to be in the "good old times."	Mám rád/a povídání o tom, jaké to bylo za „starých dobrých časů“.	
Painful past experiences keep being replayed in my mind	V mysli se mi opakují staré bolestné prožitky.	
I try to live my life as fully as possible, one day at a time.	Pokouším se žít svůj život den za dnem (bez velkého přemýšlení o budoucnosti) a naplno.	Pokouším se žít svůj život den za dnem a naplno.
It upsets me to be late for appointments.	Zneklidňuje mne, když jdu někam pozdě.	
Ideally, I would live each day as if it were my last.	Nejraději bych žil/a každý den, jako by to byl můj den poslední.	Nejraději bych žil/a každý den, jako by byl můj poslední.
Happy memories of good times spring readily to mind.	Snadno mi mysl zaplaví vzpomínky na šťastné chvíle.	Vzpomínky na šťastné chvíle mi snadno vytanou na mysli.
I meet my obligations to friends and authorities on time.	Své závazky vůči přátelům a úřadům plním včas.	
I've taken my share of abuse and rejection in the past.	V minulosti jsem si prožil/a svůj díl příkoří.	
I make decisions on the spur of the moment.	Rozhoduji se bez přemýšlení, pod vlivem okamžiku.	
I take each day as it is rather than try to plan it out.	Beru každý den tak, jak přichází, místo abych se pokoušel/a ho naplánovat.	
The past has too many unpleasant memories that I prefer not to think about.	Minulost je spojena s příliš mnoha nepříjemnými vzpomínkami, na které raději nemyslím.	
It is important to put excitement in my life.	Pokládám za důležité vnést do svého života vzrušení.	

I've made mistakes in the past that I wish I could undo.	Přál/a bych si, aby bylo možné napravit chyby, které jsem udělal/a v minulosti.	
I feel that it's more important to enjoy what you're doing than to get work done on time.	Připadá mi, že je důležitější mít radost z toho, co člověk dělá, než dokončit danou práci včas.	
I get nostalgic about my childhood.	S nostalgií vzpomínám na své dětství (jako by se mi po dětství stýskalo).	Na své dětství vzpomínám s nostalgií.
Before making a decision, I weigh the costs against the benefits. Taking risks keeps my life from becoming boring.	Než se k něčemu rozhodnu, zvažuji, zda se vynaložený čas a námaha vyplatí. Riskování chrání můj život před nudou.	
It is more important for me to enjoy life's journey than to focus only on the destination.	Pro mne je důležitější si cestu životem užít než soustředit se jen na cíl.	
Things rarely work out as I expected.	Věci málo kdy dopadly tak, jak jsem čekal/a.	
It's hard for me to forget unpleasant images of my youth.	Je pro mne těžké zapomenout na nepříjemnosti z mého mládí.	
It takes joy out of the process and flow of my activities, if I have to think about goals, outcomes, and products.	Živelné potěšení z toho, co dělám, mizí, když musím myslet na cíle a důsledky své činnosti.	Radost a ponoření do toho, co právě dělám, mizí, když musím myslet na cíle a důsledky své činnosti.
Even when I am enjoying the present, I am drawn back to comparisons with similar past experiences.	I když se zrovna těším z přítomnosti, nutí mne to srovnávat s podobnými zážitky z minulosti.	
You can't really plan for the future because things change so much.	Život je samá změna, a tak člověk může sotva plánovat budoucnost.	
My life path is controlled by forces I cannot influence.	Má životní cesta je řízena silami, na které nemám vliv.	
It doesn't make sense to worry about the future, since there is nothing that I can do about it anyway.	Nemá smysl si dělat starosti s budoucností, protože ji stejně nemohu nijak ovlivnit.	
I complete projects on time by	Díky soustavné práci plním	

making steady progress.	úkoly včas.	
I find myself tuning out when family members talk about the way things used to be.	Často se přistihnu, že prostě „vypnu“ pozornost, když někdo z rodiny mluví o tom, jak se věci měly dříve.	
I take risks to put excitement in my life.	Riskuji, abych dodal/a svému životu vzrušení.	
I make lists of things to do.	Dělávám si seznamy toho, co mám udělat.	
I often follow my heart more than my head.	Často spíše poslechnu hlas svého srdce než rozumu.	
I am able to resist temptations when I know that there is work to be done.	Když vím, že je třeba udělat nějakou práci, jsem schopen/a odolat pokušením.	
I find myself getting swept up in the excitement of the moment.	Nechávám se strhnout okamžitým vzrušením.	
Life today is too complicated; I would prefer the simpler life of the past.	Dnešní život je příliš složitý, dal/a bych přednost jednoduššímu životu, jako byl dříve.	
I prefer friends who are spontaneous rather than predictable.	Mám raději přátele, kteří jsou spontánní (nenuceně přirození) než ty, jejichž chování lze předvídat.	Mám raději přátele, kteří jsou spontánní než ty, jejichž chování lze předvídat.
I like family rituals and traditions that are regularly repeated.	Mám rád/a rodinné tradice a pravidelně opakované rituály.	
I think about the bad things that have happened to me in the past.	Myslívám na ošklivé věci, které se mi přihodily v minulosti.	
I keep working at difficult, uninteresting tasks if they will help me get ahead.	Pracuji i na obtížných, nezajímavých úkolech, když mi dopomohou k úspěchu.	
Spending what I earn on pleasures today is better than saving for tomorrow's security.	Je lepší utratit to, co vydělám, za současné radosti než šetřit na zajištění budoucnosti.	
Often luck pays off better than hard work.	Šťastná náhoda často přinese lepší výsledek než tvrdá práce.	

I think about the good things that I have missed out on in my life.	Myslím na příležitosti, o které jsem v životě přišel /a.	Myslím na dobré věci, které jsem si v životě nechal/a ujít.
I like my close relationships to be passionate.	Mám rád, když jsou mé důvěrné vztahy naplněny silným citem a vřelostí.	Mám rád/a, když jsou mé důvěrné vztahy vášnivé.
There will always be time to catch up on my work.	Vždycky se najde čas na to, abych v práci dohonil/a, co jsem zameškal/a.	

Dotazník *Transcendental Future Time Perspective Inventory*.

Původní znění (Boyd a Zimbardo 1997)	Český překlad podle Mařádkové (2014)	Vlastní překlad R.S.
Only my physical body will ever die.	Jednoho dne zemře pouze mé fyzické tělo.	Pouze mé fyzické tělo jednou zemře.
My body is just a temporary home for the real me.	Má tělesná schránka je jen mým dočasným domovem.	Moje tělo je jen přechodným domovem pro mé opravdové já.
Death is just a new beginning.	Smrt je pouze novým začátkem.	Smrt je jen novým začátkem.
I believe in miracles.	Věřím na zázraky.	Věřím na zázraky.
The theory of evolution adequately explains how human came to be.	Evoluční teorie adekvátně vysvětluje, jak přišel člověk na svět.	Evoluční teorie dostatečně vysvětluje, jak se lidstvo zrodilo.
Humans possess a soul.	Lidské bytosti mají duši.	Lidé mají duši.
Scientific laws cannot explain everything.	Vědecké zákony nedokážou vysvětlit všechno.	Vědecké zákony nedokážou vysvětlit všechno.
I will be held accountable for my actions on earth when I die.	Až zemřu, budu se zodpovídat za své skutky tady na zemi.	Až umřu, budu se zodpovídat za své činy na zemi.
There are divine laws by which humans should live.	Existují jisté posvátné zákony, podle nichž by lidé měli žít.	Existují božské zákony, podle nichž by lidé měli žít.
I believe in spirits.	Věřím, že existují duchové.	Věřím v duchy.

Škála environmentálního znepokojení.

Původní znění (Diekmann a Preisendörfer 2003)

I am afraid when I think about environmental conditions for future generations.

If we continue our current style of living, we are approaching an environmental catastrophe.

Watching TV or reading in the newspaper about environmental problems, I am often embarrassed and angry.

The great majority of German people do not act in an environmentally responsible way.

There are limits of economic growth which the industrialized world has already reached or will reach very soon.

In my opinion, environmental problems are greatly exaggerated by proponents of the environmental movement.

It is still true that politicians do much too little to protect the environment.

To protect the environment, we all should be willing to reduce our current standard of living.

Environmental protection measures should be carried out, even if this reduces the number of jobs in the economy.

Vlastní překlad R.S.

Když přemýšlím o stavu životního prostředí, v němž budou žít příští generace, pociťuji obavy.

Pokračováním v našem současném stylu života se blížíme k ekologické katastrofě.

Když sleduju v televizi nebo čtu v novinách o ekologických problémech, často se cítím rozpačitě a / nebo mě to rozzlobí.

Valná většina Čechů se nechová ekologicky zodpovědně.

Ekonomický růst má své limity, kterých průmyslově rozvinutý svět již dosáhl, nebo jich brzy dosáhne.

Myslím si, že přívrženci ekologických hnutí ekologické problémy hodně zveličují.

Politici stále dělají příliš málo pro ochranu životního prostředí.

Všichni bychom měli být ochotni snížit nároky na naši životní úroveň, abychom chránili životní prostředí.

Opatření pro ochranu životního prostředí by měla být zaváděna, i kdyby to znamenalo snížení počtu pracovních míst na trhu.

Škála *General Ecological Behavior*.

Původní znění (Kaiser a Wilson 2004)

I bought solar panels to produce energy.

I put dead batteries in the garbage.

Překlad podle Urbana (2015)

Zakoupil/a jsem solární panely k výrobě energie.

Staré baterie vyhazuji

Vlastní překlad R.S. a Šárky Křepelkové (kde se odchyluje od překladu Jana Urbana)

Možnosti odpovědí

Ano/ne

Ano/ne

I own energy efficient household devices.	do směsného odpadu. Vlastním energeticky úsporné domácí spotřebiče.		Ano/ne
I have already looked into the pros and cons of having a private source of solar power.	Už jsem si zjišťoval/a výhody a nevýhody instalování solárních panelů v domě.		Ano/ne
I contribute financially to environmental organizations.	Finančně podporuji organizace, které se věnují ochraně životního prostředí.		Ano/ne
I use a clothes dryer.	Používám sušičku prádla.		Nikdy - občas - často - velmi často
I prefer to shower rather than to take a bath.	Dávám přednost koupeli ve vaně před sprchováním.	Dávám přednost sprchování před koupelí ve vaně.	Nikdy - občas - často - velmi často
I collect and recycle used paper.	Třídím papír.		Nikdy - občas - často - velmi často
I wait until I have a full load before doing my laundry.	Prádlo nechávám prát, až když je pračka plná.		Nikdy - občas - často - velmi často
In the winter, I leave the windows open for long periods of time to let in fresh air.	V zimě nechávám okna dlouho otevřená, aby se pořádně vyvětralo.		Nikdy - občas - často - velmi často
I drive my car in or into the city.	Jezdím do města nebo po městě autem.		Nikdy - občas - často - velmi často
I use fabric softener with my laundry.	Používám změkčovače prádla.		Nikdy - občas - často - velmi často
In nearby areas (around 30 km; around 20 miles), I use public transportation or ride a bike.	Na krátké cesty v okolí bydliště (do 30 km) jezdím veřejnou dopravou nebo na kole.		Nikdy - občas - často - velmi často
I buy beverages in cans.	Kupuji nápoje v plechovce.		Nikdy - občas - často - velmi často

I read about environmental issues.	Čtu si o problémech spojených se znečišťováním životního prostředí.		Nikdy - občas - často - velmi často
I buy seasonal produce.	Kupuji exotické ovoce (pomeranče, banány, mandarinky, ananasy apod.).		Nikdy - občas - často - velmi často
I talk with friends about problems related to the environment	Hovořím se svými přáteli o problémech životního prostředí.		Nikdy - občas - často - velmi často
I boycott companies with an unecological background.	Záměrně bojkotuji společnosti, které poškozují životní prostředí.	Záměrně bojkotuji společnosti (např. firmy, korporace), které poškozují životní prostředí.	Nikdy - občas - často - velmi často
I keep the engine running while waiting in front of a railroad crossing or in a traffic jam.	Nechávám zapnutý motor automobilu při čekání na vlakovém přejezdu nebo v zácpě.		Nikdy - občas - často - velmi často
I drive in such a way as to keep my fuel consumption as low as possible.	Jedím tak, aby mé auto mělo co nejmenší spotřebu.		Nikdy - občas - často - velmi často

Příloha č. 3: Celý použitý dotazník.

Pozn.: (-) negativně formulovaná otázka. Dotazník se respondentům zobrazoval po jednotlivých maticích, cca po deseti otázkách.

Úvodní text

Dobrý den,

jsem studentkou oboru humanitní environmentalistika na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity. Tento dotazník slouží jako podklad mou diplomovou práci, v níž se zabývám rozdíly mezi individuálním vnímáním času, postoji k ochraně životního prostředí a ekologickým chováním.

Dotazník je anonymní, můžete tedy bez obav odpovídat zcela pravdivě.

Budu Vám vděčná za vyplnění dotazníku.

Renata Svobodová

Děkujeme Vám za vaši ochotu vyplnit následující dotazník.

Pro potřeby našeho výzkumu je důležité, aby lidé pozorně četli otázky a odpovídali s rozmyslem. V tomto dotazníku proto najdete otázky, jejichž cílem je zjistit, zda respondenti čtou pozorně.

Rozumím

Zimbardo Time Perspective Inventory

První sada otázek se týká vnímání času. U každého následujícího výroku prosím odpovězte, nakolik s ním Vy osobně souhlasíte či nesouhlasíte.

(1 = rozhodně nesouhlasím; 2 = spíše nesouhlasím; 3 = ani souhlasím, ani nesouhlasím; 4 = spíše souhlasím; 5 = rozhodně souhlasím)

1. Věřím, že scházení se s přáteli na večírcích a oslavách patří k důležitým životním radostem.
2. Pohledy, zvuky a vůně důvěrně známé z dětství ve mně často vyvolávají spoustu nádherných vzpomínek.
3. Mnohé v mém životě určuje osud.
4. Často myslím na to, co jsem měl/a v životě udělat jinak.
5. Má rozhodnutí jsou většinou ovlivněna lidmi a věcmi v mém okolí.
6. Věřím, že člověk by si měl každé ráno předem naplánovat svůj nastávající den.
7. Moc rád/a vzpomínám na svou minulost.
8. Jednám impulzivně – tj. dělávám věci, které mne právě napadnou.

9. Nedělám si starosti, když se věci neudělají včas. (-)
10. Když chci něčeho dosáhnout, vytyčím si své cíle a rozmyslím si, jakými konkrétními prostředky k nim dospět.
11. Zvážím-li svou minulost, vybavuje se mi mnohem víc dobrého než toho špatného.
12. Při poslouchání své oblíbené hudby často úplně ztratím pojem o čase.
13. Řídím se pravidlem „nejdřív práce a potom zábava“.
14. Vzhledem k tomu, že co se má stát se stejně stane, nesejde vlastně na tom, co udělám já.
15. Mám rád/a povídání o tom, jaké to bylo za „starých dobrých časů“.
16. V mysli se mi opakují staré bolestné prožitky.
17. Pokouším se žít svůj život den za dnem a naplno.
18. Zneklidňuje mne, když jdu někam pozdě.
19. Nejraději bych žil/a každý den, jako by byl můj poslední.
20. Vzpomínky na šťastné chvíle mi snadno vytanou na mysli.
21. Své závazky vůči přátelům a úřadům plním včas.
22. V minulosti jsem si prožil/a svůj díl příkoří.
23. Rozhoduji se bez přemýšlení, pod vlivem okamžiku.
24. Beru každý den tak, jak přichází, místo abych se pokoušel/a ho naplánovat. (-)
25. Minulost je spojena s příliš mnoha nepříjemnými vzpomínkami, na které raději nemyslím. (-)
26. Pokládám za důležité vnést do svého života vzrušení.
27. Přál/a bych si, aby bylo možné napravit chyby, které jsem udělal/a v minulosti.
28. Připadá mi, že je důležitější mít radost z toho, co člověk dělá, než dokončit danou práci včas.
29. Na své dětství vzpomínám s nostalgií.
30. Než se k něčemu rozhodnu, zvažuji, zda se vynaložený čas a námaha vyplatí.
31. Riskování chrání můj život před nudou.
32. Pro mne je důležitější si cestu životem užít než soustředit se jen na cíl.
33. Věci málokdy dopadly tak, jak jsem čekal/a.
34. Je pro mne těžké zapomenout na nepříjemnosti z mého mládí.
35. Radost a ponoření do toho, co právě dělám, mizí když musím myslet na cíle a důsledky své činnosti.
36. i když se zrovna těším z přítomnosti, nutí mne to srovnávat s podobnými zážitky z minulosti.
37. Život je samá změna, a tak člověk může sotva plánovat budoucnost.

38. Má životní cesta je řízena silami, na které nemám vliv.
39. Nemá smysl si dělat starosti s budoucností, protože ji stejně nemohu nijak ovlivnit.
40. Díky soustavné práci plním úkoly včas.
41. Často se přistihnu, že prostě „vypnu“ pozornost, když někdo z rodiny mluví o tom, jak se věci měly dříve. (-)
42. Riskuji, abych dodal/a svému životu vzrušení.
43. Dělavám si seznamy toho, co mám udělat.
44. Často spíše poslechnu hlas svého srdce než rozumu.
45. Když vím, že je třeba udělat nějakou práci, jsem schopen/a odolat pokušením.
46. Nechávám se strhnout okamžitým vzrušením.
47. Dnešní život je příliš složitý, dal/a bych přednost jednoduššímu životu, jako byl dříve.
48. Mám raději přátele, kteří jsou spontánní než ty, jejichž chování lze předvídat.
49. Mám rád/a rodinné tradice a pravidelně opakované rituály.
50. Myslívám na ošklivé věci, které se mi přihodily v minulosti.
51. Pracuji i na obtížných, nezajímavých úkolech, když mi dopomohou k úspěchu.
52. Je lepší utratit to, co vydělám, za současné radosti než šetřit na zajištění budoucnosti.
53. Šťastná náhoda často přinese lepší výsledek než tvrdá práce.
54. Myslím na dobré věci, které jsem si v životě nechal/a ujít.
55. Mám rád/a, když jsou mé důvěrné vztahy vášnivé.
56. Vždycky se najde čas na to, abych v práci dohonil/a, co jsem zameškal/a. (-)

Screeener

Podle uznávané teorie časových perspektiv, z níž v této diplomové práci čerpám, má individuální vnímání času vliv také na způsob trávení volného času. i do vašich koníčků a zálib se tak promítá vaše jedinečné pojmání času. Abychom však zjistili, zda jste během vyplňování dotazníku pozorní a dočetli jste až sem, zatrhněte prosím z následujících možností čtení knih a turistiku. Ano, nehleďte na to, co rádi děláte, ale zatrhněte pouze tyto dvě možnosti.

Jaké činnosti děláte ve svém volném čase nejraději? (Zatrhněte minimálně jednu a maximálně všechny možnosti.)

1. Setkávání s přáteli
2. Chosení na kulturní akce (divadla, galerie, kina aj.)
3. Čtení knih
4. Poslech hudby nebo hraní na hudební nástroj

5. Dobrovolnická činnost (bez nároku na odměnu a ve prospěch nějaké skupiny lidí, např. vedení dětí ve skautu)
6. Turistika
7. Sport
8. Jiné

Transcendental Future Time Perspective Inventory

Následuje deset krátkých výroků týkajících se vnímání delšího časového horizontu. U každého výroku prosím odpovězte, nakolik s ním Vy osobně souhlasíte či nesouhlasíte.

(1 = rozhodně nesouhlasím; 2 = spíše nesouhlasím; 3 = ani souhlasím, ani nesouhlasím; 4 = spíše souhlasím; 5 = rozhodně souhlasím)

1. Pouze mé fyzické tělo jednou zemře.
2. Moje tělo je jen přechodným domovem pro mé opravdové já.
3. Smrt je jen novým začátkem.
4. Věřím na zázraky.
5. Evoluční teorie dostatečně vysvětluje, jak se lidstvo zrodilo. (-)
6. Lidé mají duši.
7. Vědecké zákony nedokážou vysvětlit všechno.
8. Až umřu, budu se zodpovídat za své činy na zemi.
9. Existují božské zákony, podle nichž by lidé měli žít.
10. Věřím v duchy.

Škála environmentálního znepokojení

Nyní prosím odpovězte, nakolik Vy osobně souhlasíte či nesouhlasíte s následujícími devíti výroky týkajících se ekologických témat.

(1 = rozhodně nesouhlasím; 2 = spíše nesouhlasím; 3 = ani souhlasím, ani nesouhlasím; 4 = spíše souhlasím; 5 = rozhodně souhlasím)

1. Když přemýšlím o stavu životního prostředí, v němž budou žít příští generace, pociťuji obavy.
2. Pokračováním v našem současném stylu života se blížíme k ekologické katastrofě.
3. Když sleduju v televizi nebo čtu v novinách o ekologických problémech, často se cítím rozpačitě a / nebo mě to rozzlobí.
4. Valná většina Čechů se nechová ekologicky zodpovědně.

5. Ekonomický růst má své limity, kterých průmyslově rozvinutý svět již dosáhl, nebo jich brzy dosáhne.
6. Myslím si, že přívrženci ekologických hnutí ekologické problémy hodně zveličují. (-)
7. Politici stále dělají příliš málo pro ochranu životního prostředí.
8. Všichni bychom měli být ochotni snížit nároky na naši životní úroveň, abychom chránili životní prostředí.
9. Opatření pro ochranu životního prostředí by měla být zaváděna, i kdyby to znamenalo snížení počtu pracovních míst na trhu.

Škála celkového ekologického chování

V této poslední části dotazníku Vám předložíme několik aktivit. Odpovězte prosím, zda jsou následující výroky ve Vašem případě pravdivé či nepravdivé.

Ano - ne

1. Staré baterie vyhazuji do směsného odpadu. (-)
2. Už se mi stalo, že jsem někomu vyčetl/a neekologické chování.
3. Záměrně nevlastním automobil.
4. Na záchodě nebo v koupelně mám chemický osvěžovač vzduchu. (-)
5. Už jsem si zjišťoval/a výhody a nevýhody instalování solárních panelů v domě.
6. Využívám v domácnosti energii z obnovitelných zdrojů.
7. Finančně podporuji organizace, které se věnují ochraně životního prostředí.

U následujících aktivit prosím označte, jak často je děláte.

Nikdy - Občas - Často - Velmi často

8. Hovořím se svými přáteli o problémech životního prostředí.
9. Zabíjím hmyz chemickými přípravky. (-)
10. Třídím papír.
11. Prádlo nechávám prát, až když je pračka plná.
12. Na nákup si nosím vlastní tašku.
13. Na začátek svých pěších výletů nebo procházek se přepravuji automobilem. (-)
14. Jezdím do města nebo po městě autem. (-)
15. V zimě ztlumím topení, když odcházím z domova na dobu delší než 4 hodiny.
16. Velmi špinavé prádlo peru bez předpírky.
17. Na krátké cesty v okolí bydliště (do 30 km) jezdím veřejnou dopravou nebo na kole.
18. Jezdím na kole nebo hromadnou dopravou do práce nebo do školy.
19. Kupuji exotické ovoce (pomeranče, banány, mandarinky, ananasy apod.). (-)

20a Řídíte někdy automobil?

ano-ne

Pokud ano: u následujících aktivit týkajících se řízení automobilu, prosím označte, jak často je děláte.

Nikdy - Občas - Často - Velmi často

20b Necháávám zapnutý motor automobilu při čekání na vlakovém přejezdu nebo v zácpě. (-)

Demografické otázky

Závěrem Vás poprosíme o zodpovězení čtyř základních demografických otázek.

1. Jaké je Vaše pohlaví?

Žena – muž

2. Kolik je Vám let?

Vepsat číslo

3. Jaké je Vaše nejvyšší ukončené vzdělání?

Základní

Střední bez maturity, vyučen/á bez maturity

Střední s maturitou

Vyšší odborné, vysokoškolské

4. V jak velké obci v současné době bydlíte? (Po většinu týdne.)

do 999 obyvatel

1000 – 4 999 obyvatel

5 000 – 19 999 obyvatel

20 000 – 49 999 obyvatel

50 000 – 99 999 obyvatel

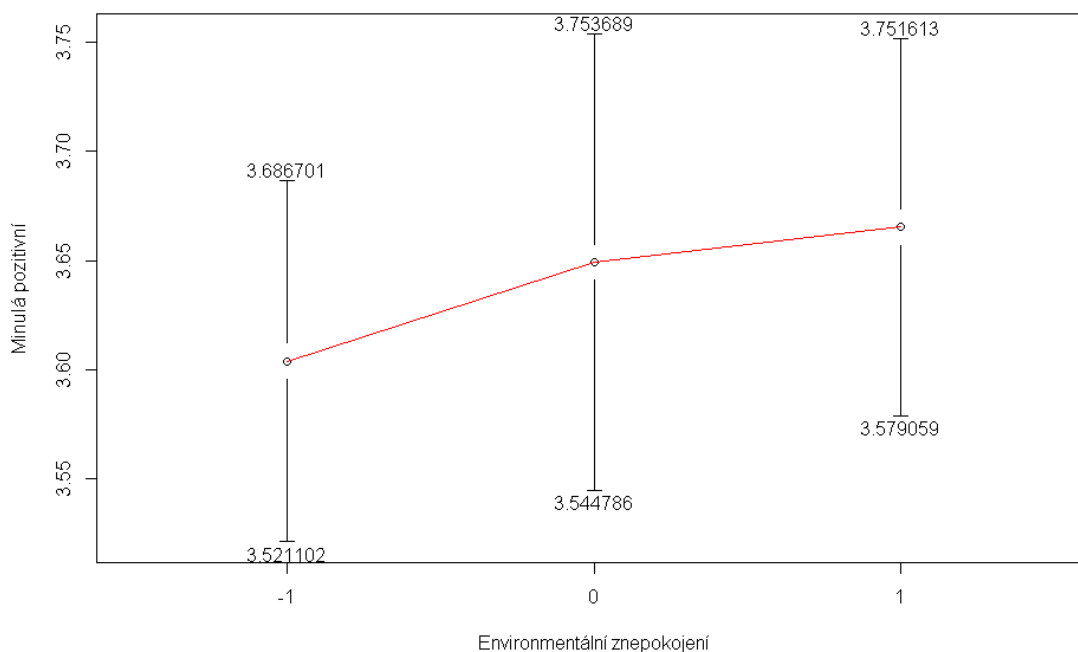
100 000 – 999 999 obyvatel

Více než 1 000 000 obyvatel

Závěr

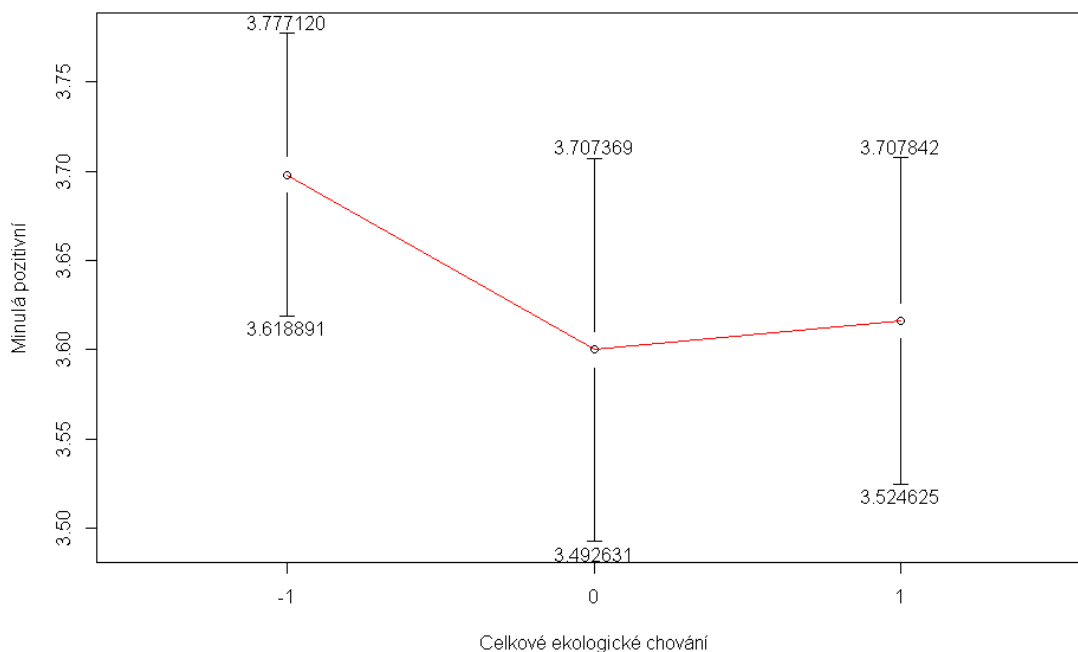
Děkuji Vám za vyplnění dotazníku. Máte-li jakékoli dotazy či připomínky k tomuto dotazníku, nebo Vás zajímají výsledky mého výzkumu, kontaktujte mě na ...

Příloha č. 4: Graficky znázorněné výsledky analýzy rozptylu.

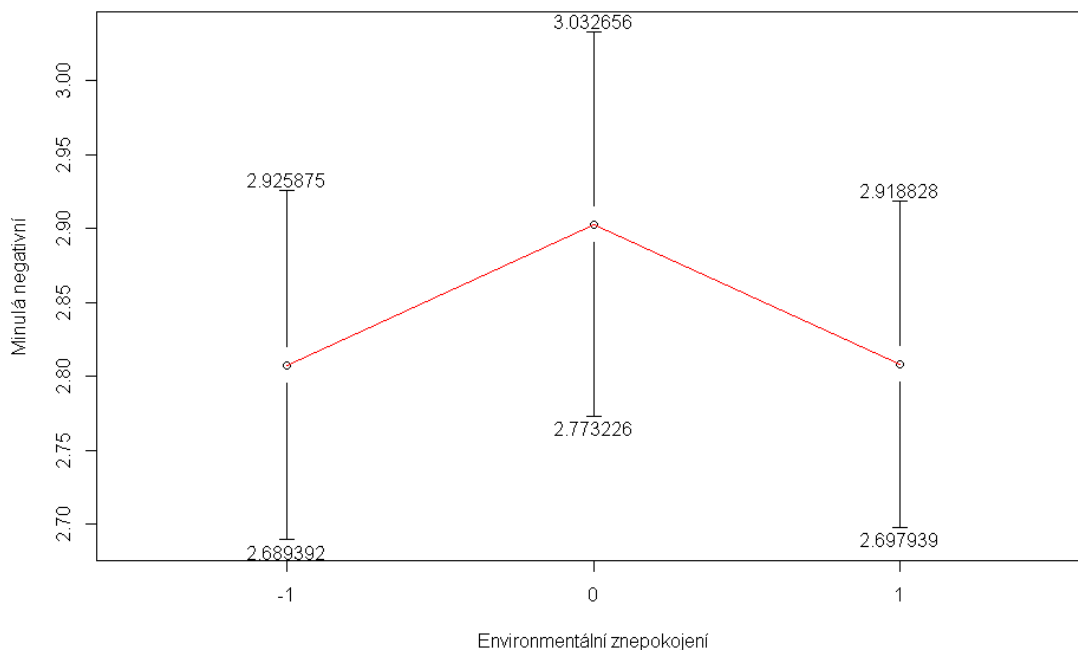
Graf č. 1: Porovnání průměrů a rozptylu jednotlivých skupin environmentálního znepokojení vzhledem k minulé pozitivní časové perspektivě.

Pozn.: $n = 397$. Environmentální znepokojení bylo rozděleno do následujících skupin: -1 ($x < 3,55$); 0 ($3,551 < x < 3,89$); 1 ($x > 3,891$).

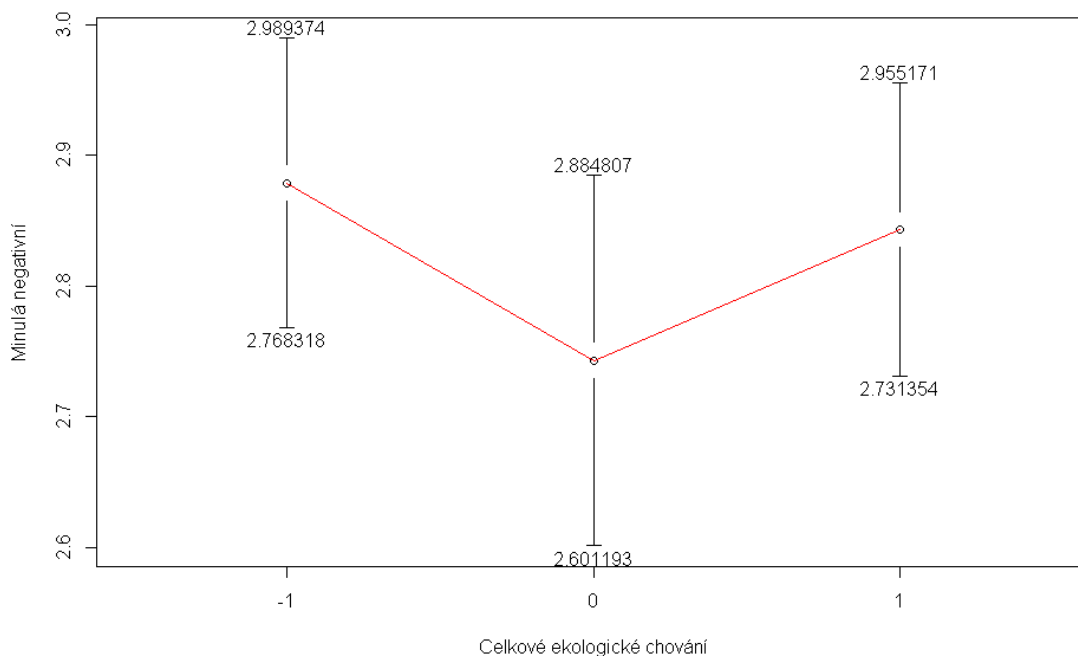
Graf č. 2: Porovnání průměrů a rozptylu jednotlivých skupin celkového ekologického chování vzhledem k minulé pozitivní časové perspektivě.

Pozn.: $n = 397$. Celkové ekologické chování (θ) bylo rozděleno do následujících skupin: -1 ($\theta < 0,242$); 0 ($0,2421 < \theta < 0,855$); 1 ($\theta > 0,8551$).

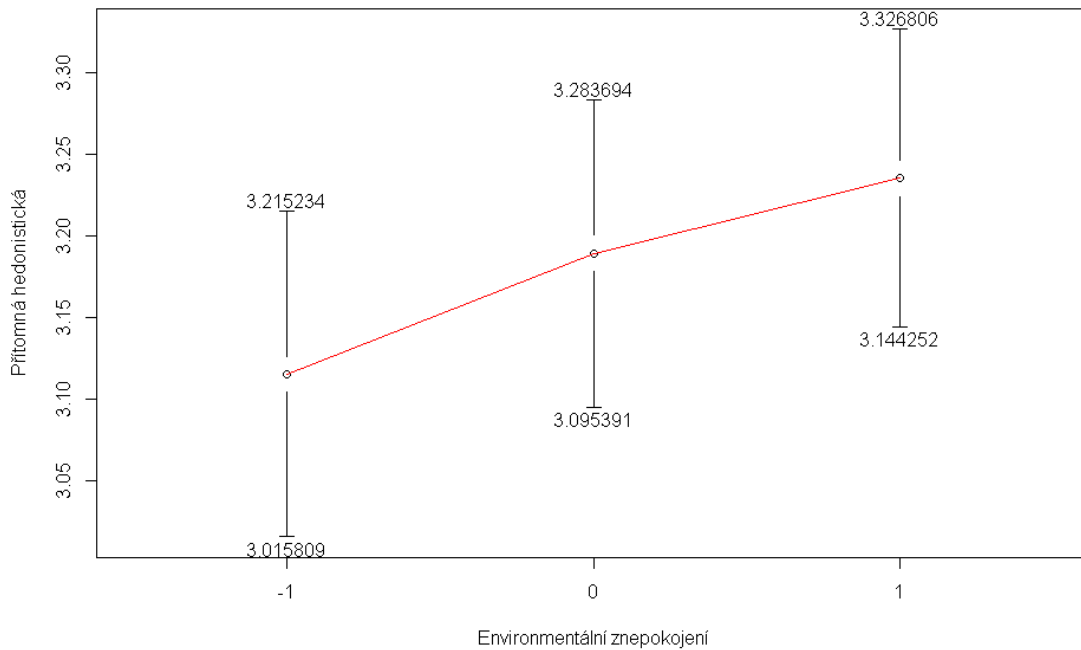
Graf č. 3 : Porovnání průměrů a rozptylu jednotlivých skupin environmentálního znepokojení vzhledem k minulé negativní časové perspektivě.

Pozn.: $n = 397$. Environmentální znepokojení bylo rozděleno do následujících skupin: -1 ($x < 3,55$); 0 ($3,551 < x < 3,89$); 1 ($x > 3,891$).

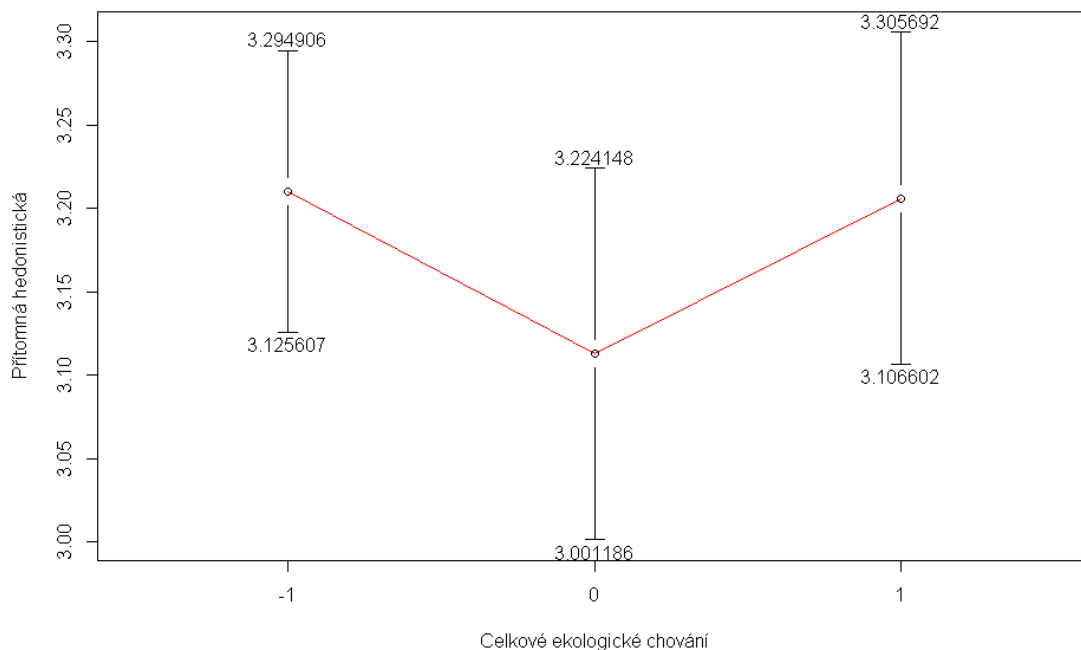

Graf č. 4 : Porovnání průměrů a rozptylu jednotlivých skupin celkového ekologického chování vzhledem k minulé negativní časové perspektivě.

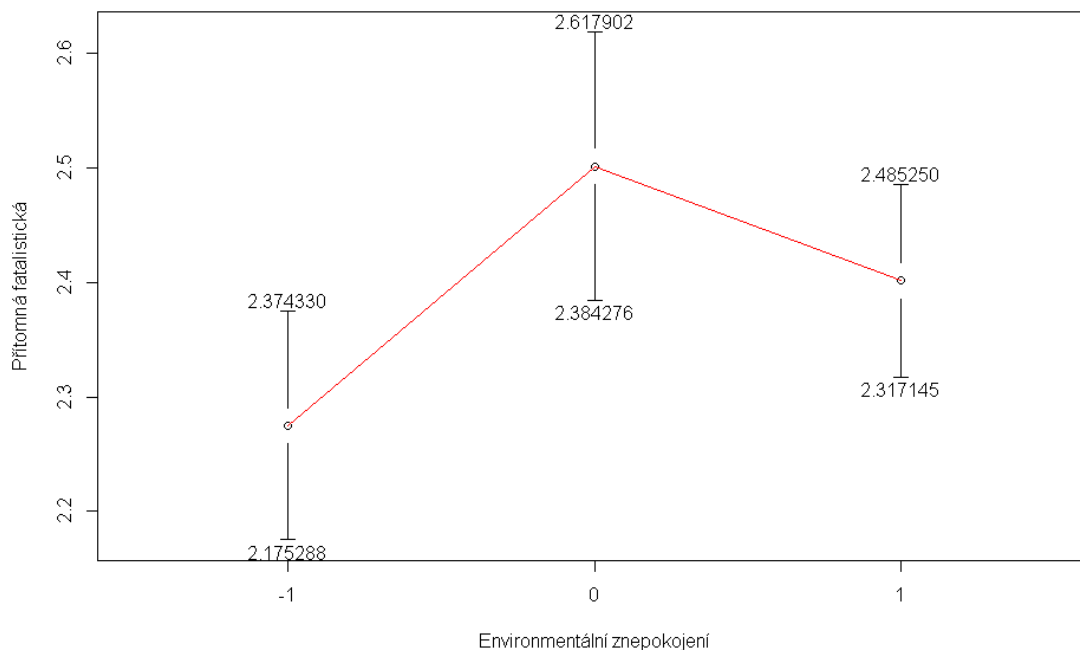
Pozn.: $n = 397$. Celkové ekologické chování (θ) bylo rozděleno do následujících skupin: -1 ($\theta < 0,242$); 0 ($0,2421 < \theta < 0,855$); 1 ($\theta > 0,8551$).

Graf č. 5: Porovnání průměrů a rozptylu jednotlivých skupin environmentálního znepokojení vzhledem k přítomné hedonistické časové perspektivě.
 Pozn.: n = 397. Environmentální znepokojení bylo rozděleno do následujících skupin: -1 ($x < 3,55$); 0 ($3,551 < x < 3,89$); 1 ($x > 3,891$).

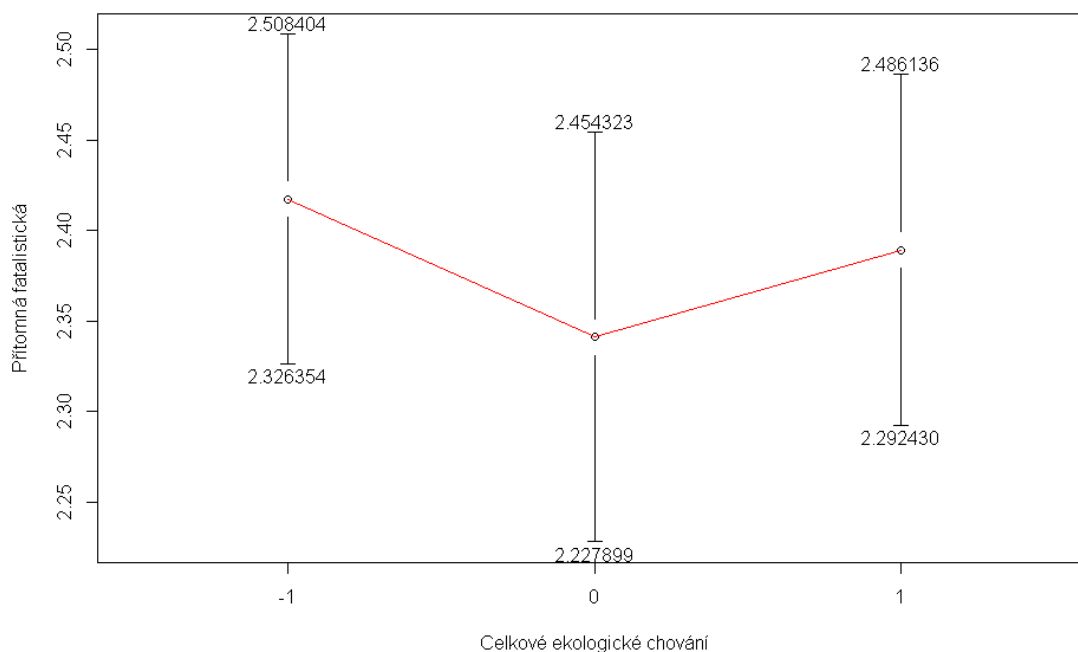

Graf č. 6: Porovnání průměrů a rozptylu jednotlivých skupin celkového ekologického chování vzhledem k přítomné hedonistické časové perspektivě.
 Pozn.: n = 397. Celkové ekologické chování (θ) bylo rozděleno do následujících skupin: -1 ($\theta < 0,242$); 0 ($0,2421 < \theta < 0,855$); 1 ($\theta > 0,8551$).

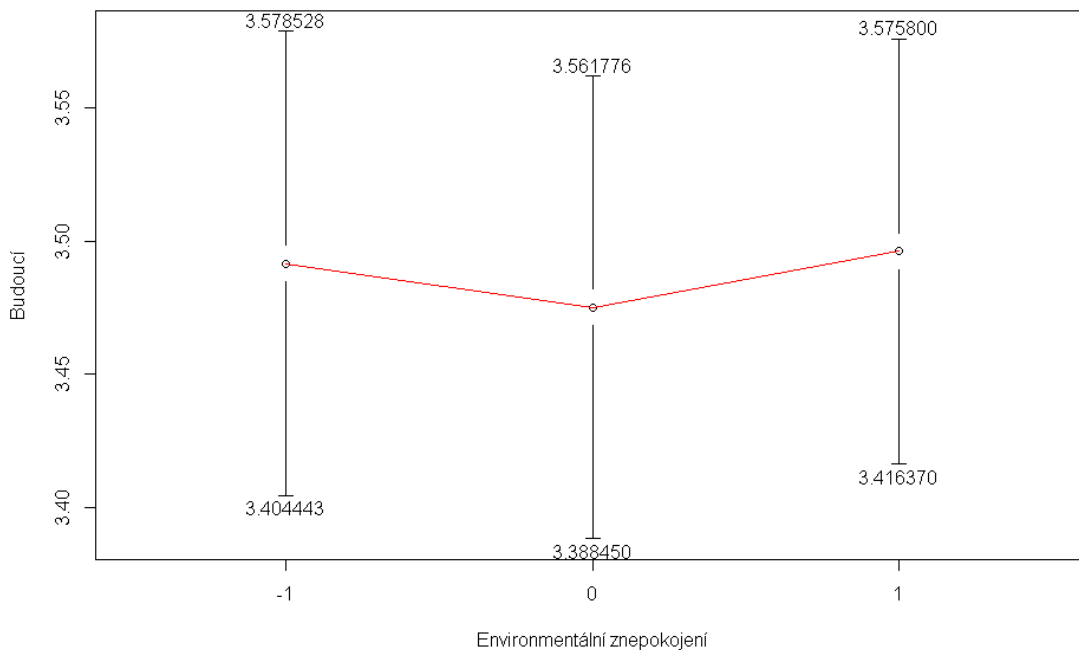
Graf č. 7: Porovnání průměrů a rozptylu jednotlivých skupin environmentálního znepokojení vzhledem k přítomné fatalistické časové perspektivě.

Pozn.: $n = 397$. Environmentální znepokojení bylo rozděleno do následujících skupin: -1 ($x < 3,55$); 0 ($3,551 < x < 3,89$); 1 ($x > 3,891$).

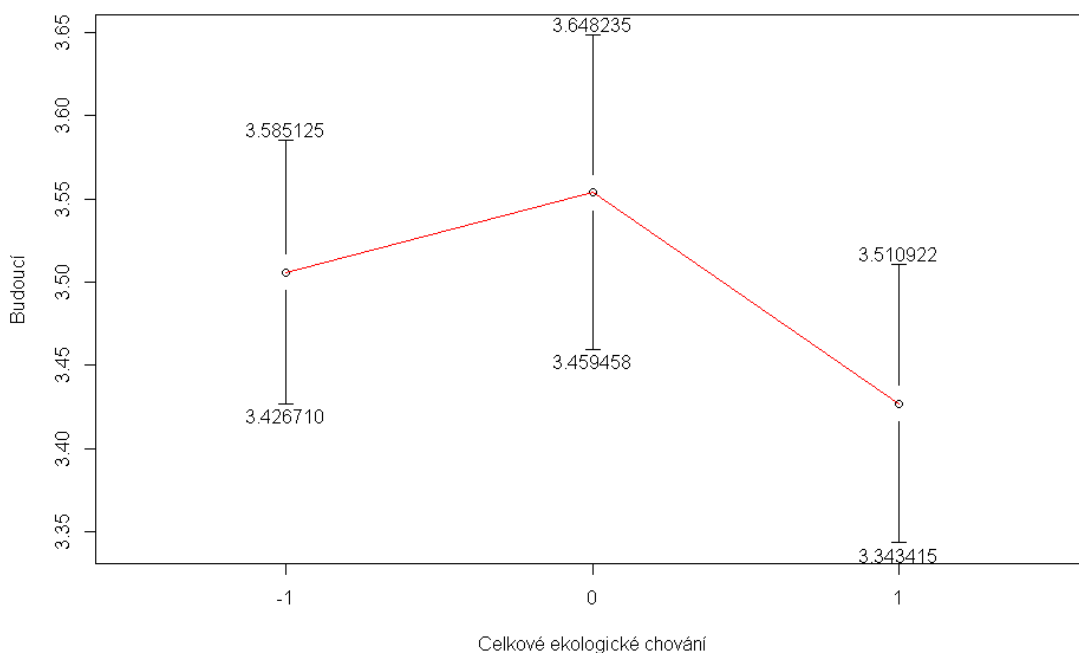
Graf č. 8: Porovnání průměrů a rozptylu jednotlivých skupin celkového ekologického chování vzhledem k přítomné fatalistické časové perspektivě.

Pozn.: $n = 397$. Celkové ekologické chování (θ) bylo rozděleno do následujících skupin: -1 ($\theta < 0,242$); 0 ($0,2421 < \theta < 0,855$); 1 ($\theta > 0,8551$).

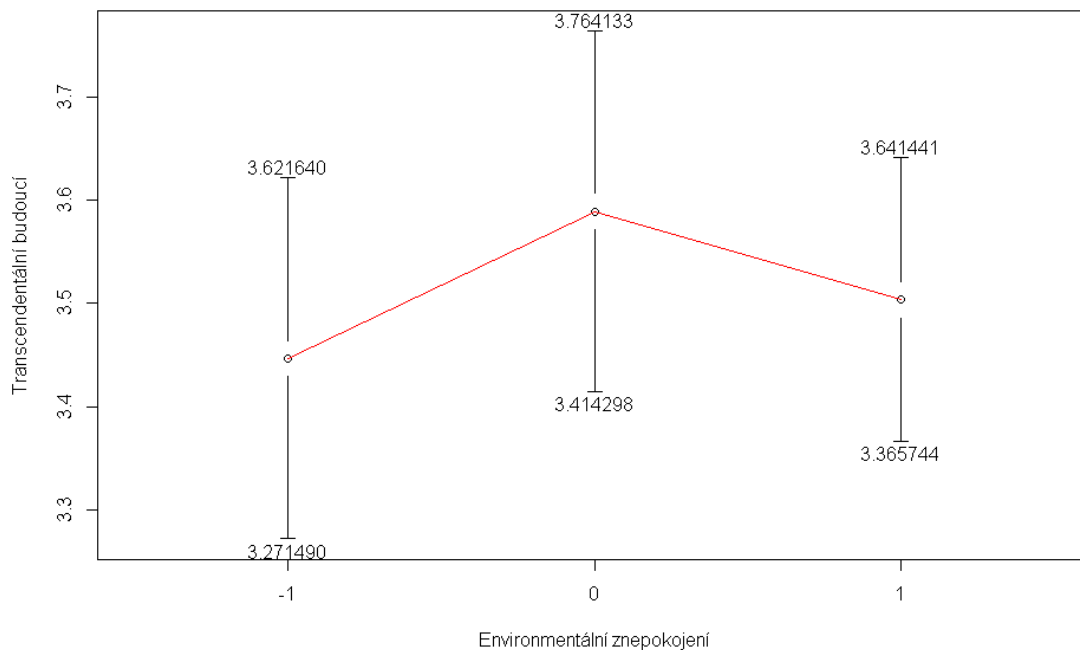
Graf č. 9: Porovnání průměrů a rozptylu jednotlivých skupin environmentálního znepokojení vzhledem k budoucí časové perspektivě.

Pozn.: $n = 397$. Environmentální znepokojení bylo rozděleno do následujících skupin: -1 ($x < 3,55$); 0 ($3,551 < x < 3,89$); 1 ($x > 3,891$).

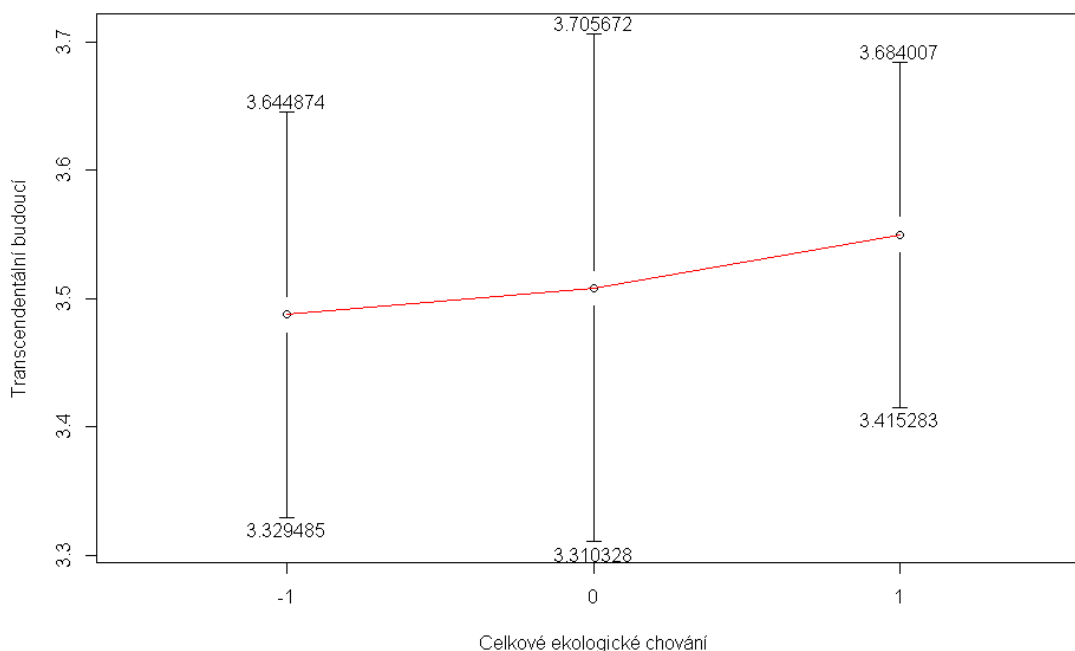
Graf č. 10: Porovnání průměrů a rozptylu jednotlivých skupin celkového ekologického chování vzhledem k budoucí časové perspektivě.

Pozn.: $n = 397$. Celkové ekologické chování (θ) bylo rozděleno do následujících skupin: -1 ($\theta < 0,242$); 0 ($0,2421 < \theta < 0,855$); 1 ($\theta > 0,8551$).

Graf č. 11: Porovnání průměrů a rozptylu jednotlivých skupin environmentálního znepokojení vzhledem k transcendentální budoucí časové perspektivě.

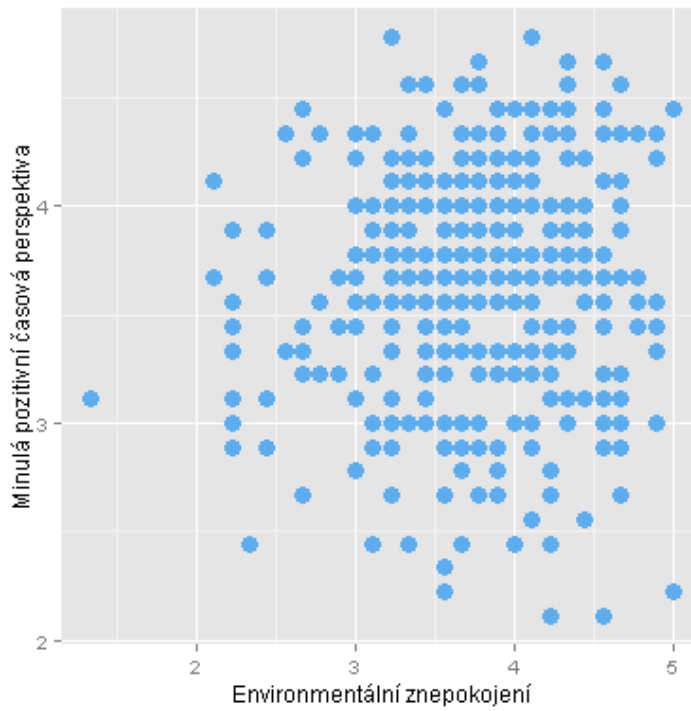
Pozn.: $n = 397$. Environmentální znepokojení bylo rozděleno do následujících skupin: -1 ($x < 3,55$); 0 ($3,551 < x < 3,89$); 1 ($x > 3,891$).

Graf č. 12: Porovnání průměrů a rozptylu jednotlivých skupin celkového ekologického chování vzhledem k budoucí časové perspektivě.

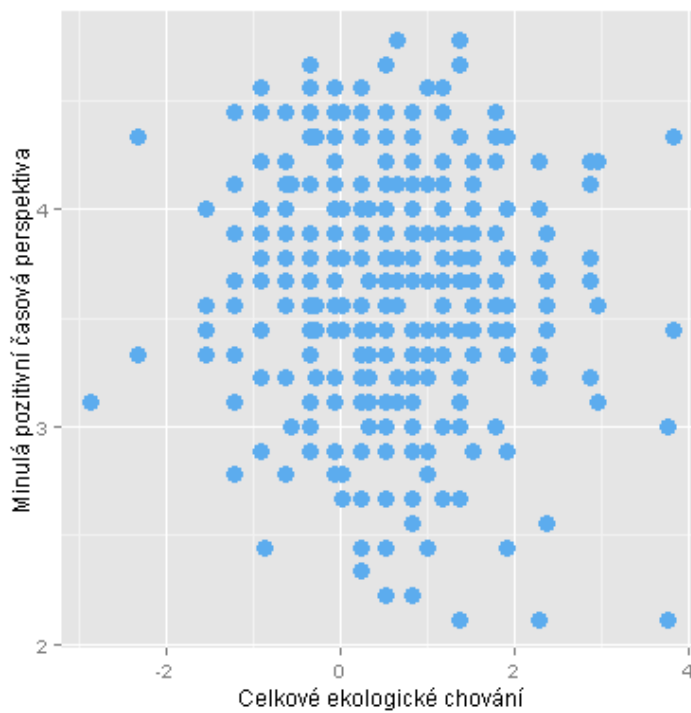
Pozn.: $n = 397$. Celkové ekologické chování (θ) bylo rozděleno do následujících skupin: -1 ($\theta < 0,242$); 0 ($0,2421 < \theta < 0,855$); 1 ($\theta > 0,8551$).

Příloha č. 5: Grafy zobrazující vzájemné závislosti mezi proměnnými.

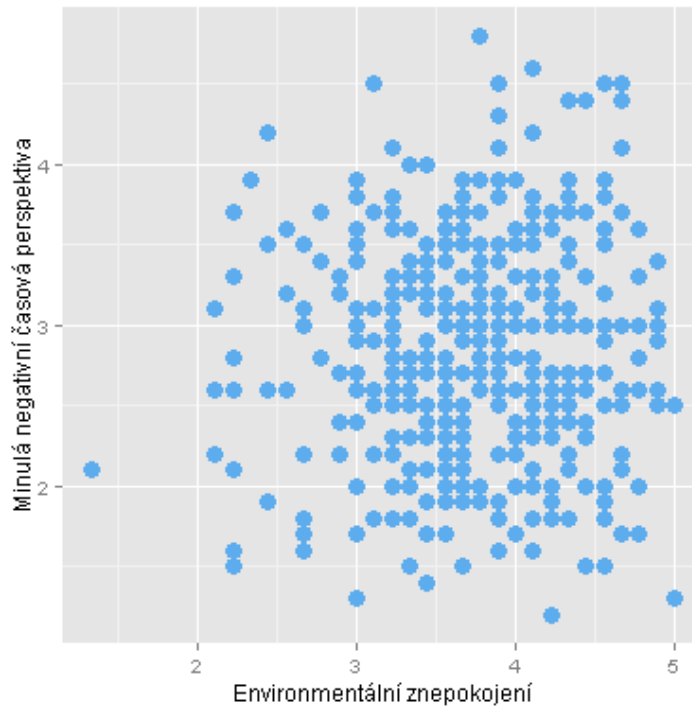
Graf č. 1: Vztah mezi minulou pozitivní časovou perspektivou a environmentálním znepokojením.

Pozn.: n = 397.

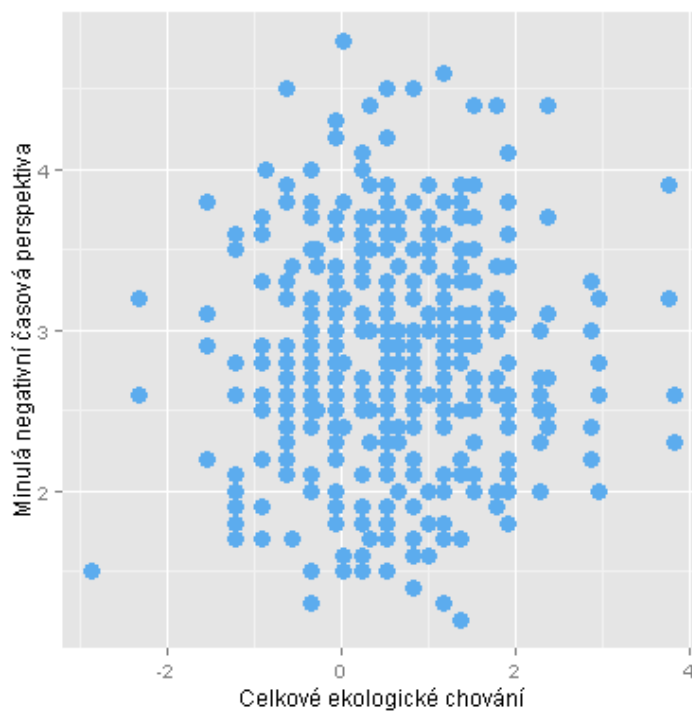

Graf č. 2: Vztah mezi minulou pozitivní časovou perspektivou a celkovým ekologickým chováním.

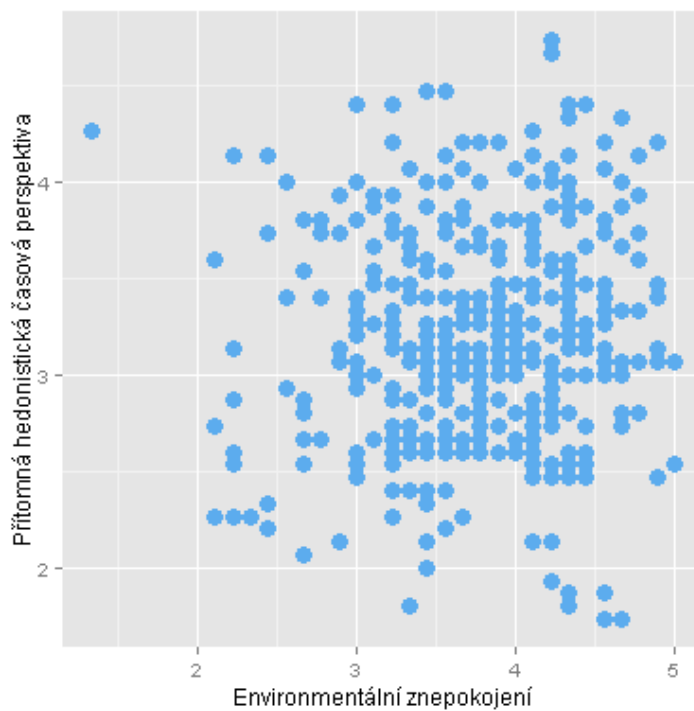
Pozn.: n = 397.

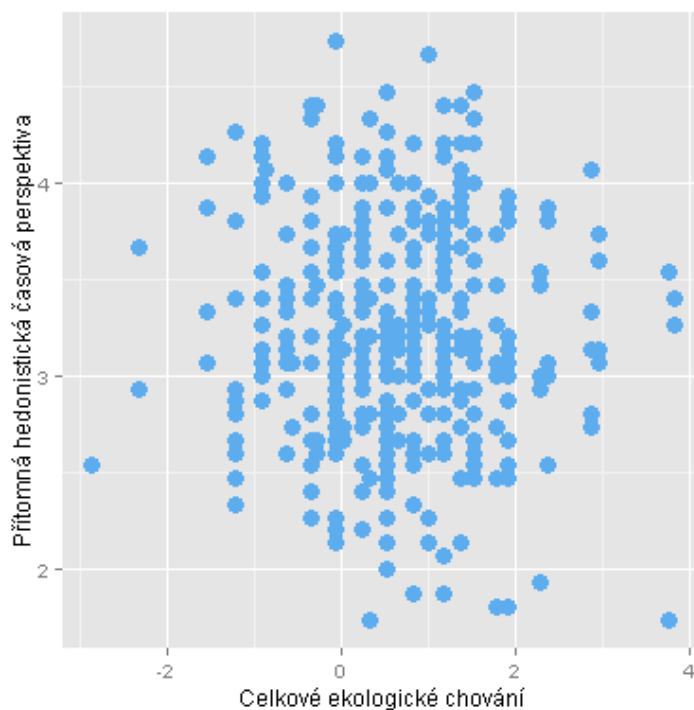
Graf č. 3: Vztah mezi minulou negativní časovou perspektivou a environmentálním znepokojením.
Pozn.: n = 397.

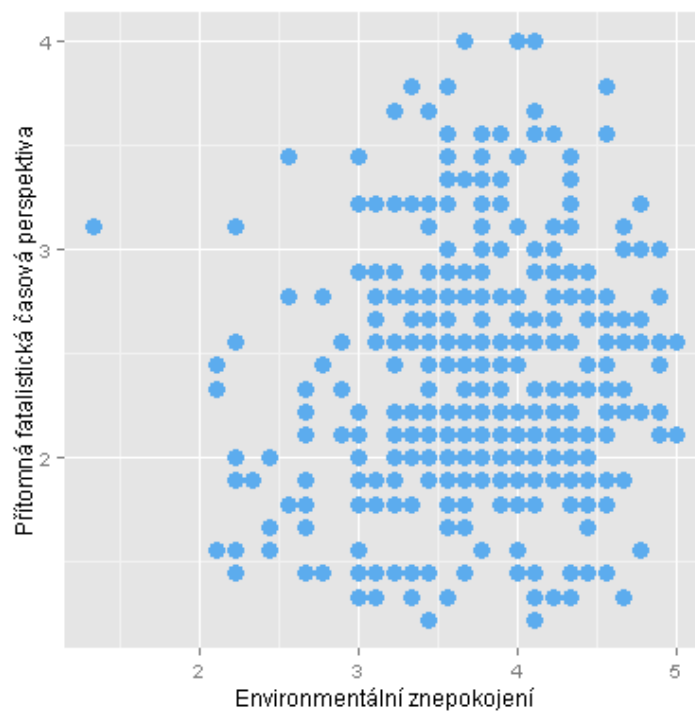
Graf č. 4: Vztah mezi minulou negativní časovou perspektivou a celkovým ekologickým chováním.
Pozn.: n = 397.

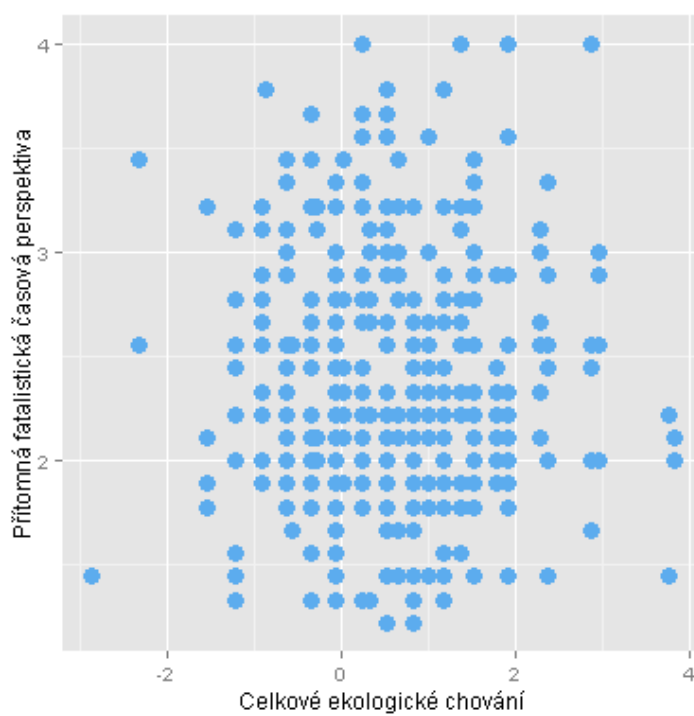
Graf č. 5: Vztah mezi přítomnou hedonistickou časovou perspektivou a environmentálním znepokojením.
Pozn.: n = 397.

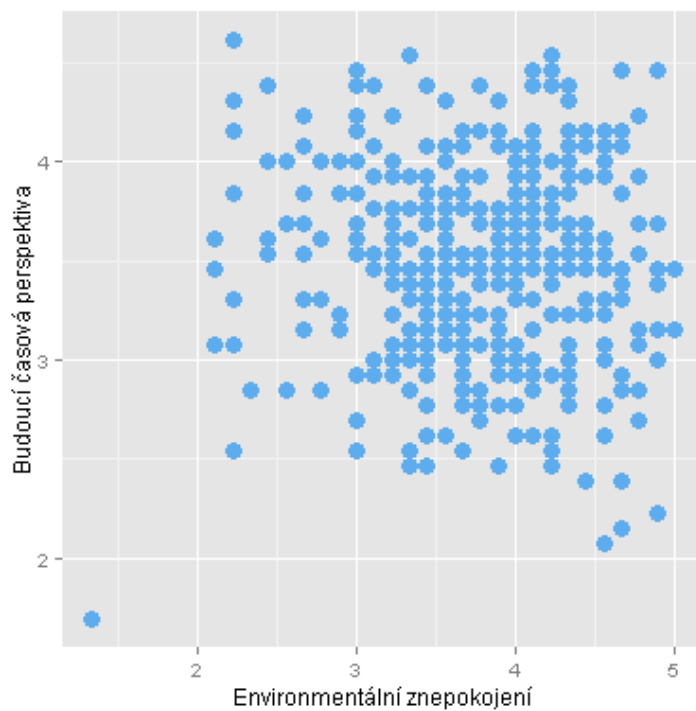
Graf č. 6: Vztah mezi přítomnou hedonistickou časovou perspektivou a celkovým ekologickým chováním.
Pozn.: n = 397.

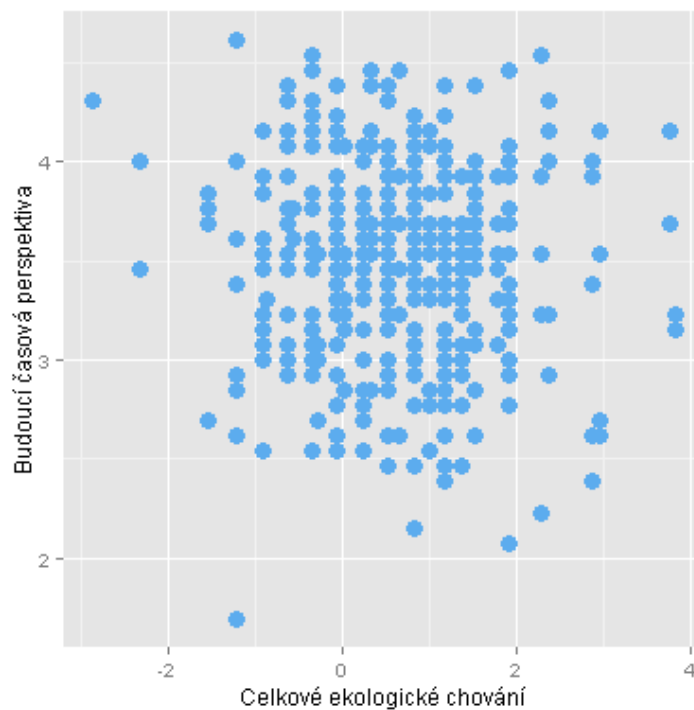
Graf č. 7: Vztah mezi přítomnou fatalistickou časovou perspektivou a environmentálním znepokojením.
Pozn.: n = 397.

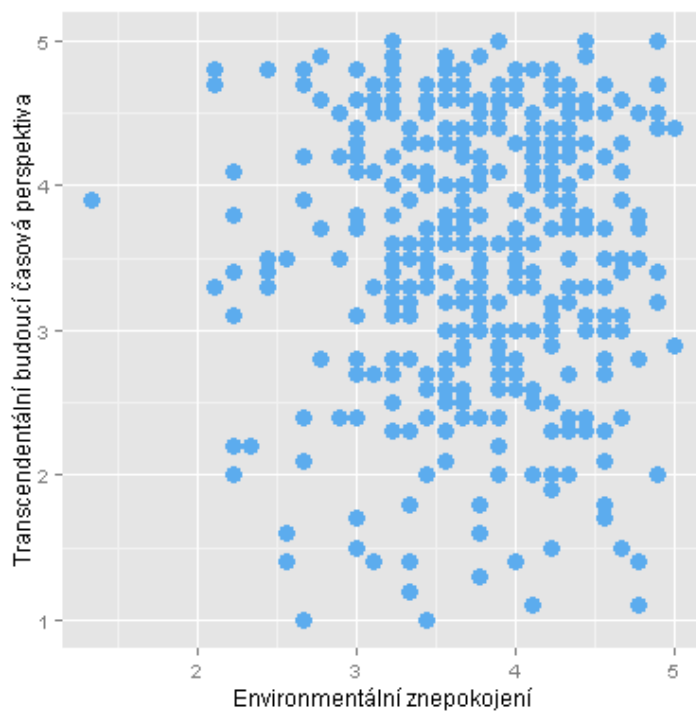
Graf č. 8: Vztah mezi přítomnou fatalistickou časovou perspektivou a celkovým ekologickým chováním.
Pozn.: n = 397.

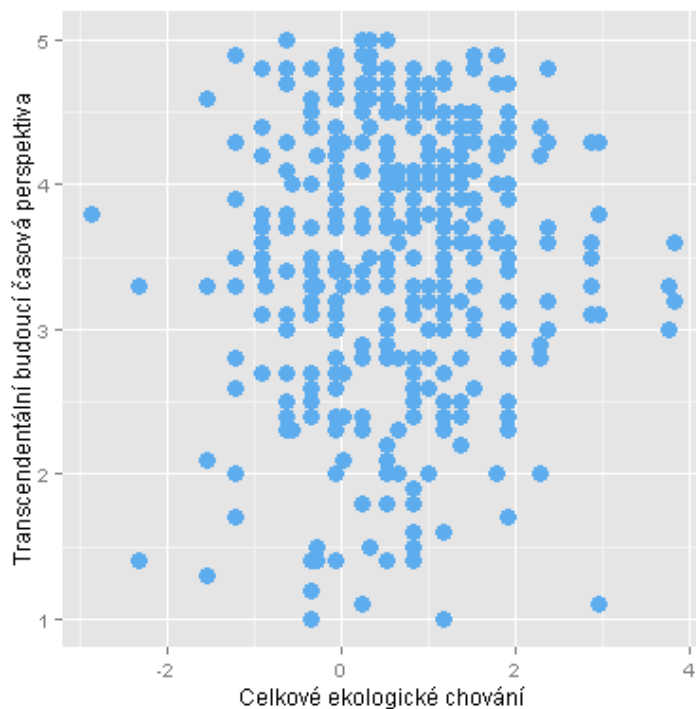
Graf č. 9: Vztah mezi budoucí časovou perspektivou a environmentálním znepokojením.
Pozn.: n = 397.

Graf č. 10: Vztah mezi budoucí časovou perspektivou a celkovým ekologickým chováním.
Pozn.: n = 397.

Graf č. 11: Vztah mezi transcendentální budoucí časovou perspektivou a environmentálním znepokojením.
Pozn.: n = 397.

Graf č. 12: Vztah mezi transcendentální budoucí časovou perspektivou a celkovým ekologickým chováním.
Pozn.: n = 397.